

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА**

На правах рукопису

УДК 930.737.3(477.83/86) “19”

САПОЖНИК ГРИГОРІЙ ВІКТОРОВИЧ

**ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ ТА БОНИ ВОЛИНИ 1914-
1921 рр. ЯК ІСТОРИКО – ЕКОНОМІЧНЕ ДЖЕРЕЛО І
ОБ’ЄКТ БОНІСТИКИ**

**07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни**

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник –

кандидат історичних наук

КЛИМЕНКО

ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Тернопіль – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. Історіографія і джерела	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
РОЗДІЛ II. Соціально-політична і воєнна ситуація на Волині в 1914-21 рр. і вплив її на грошовий обіг	25
РОЗДІЛ III. Загальнообов’язкові паперові грошові знаки і специфіка їх обігу на Волині	48
3.1. Класифікація грошових знаків і бон Волині.....	48
3.2. Паперові грошові знаки царського та Тимчасового (лютий – жовтень 1917 року) урядів Росії	53
3.3. Емісії паперових грошових знаків урядів Української Народної Республіки 1918-1920 рр.	67
3.4. Грошові знаки в роки окупації Волині іноземними військами	87
РОЗДІЛ IV. Місцеві і приватні випуски бон на Волині в 1914 – 1921 рр. .98	
4.1. Емісії бон місцевих органів влади і управління волинських міст.....	101
4.2. Випуски бон кооперативами, общинами і приватними торгово-промисловими підприємцями на Волині	120
РОЗДІЛ V. Джерелознавча методика дослідження паперових грошових знаків і бон за їх основними ознаками	130
5.1. Геральдична ознака.....	131
5.2. Палеографічна (неографічна) ознака.....	144
5.3. Орнаментальна ознака.....	146
5.4. Сфрагістична ознака	156
5.5. Іконографічна ознака.....	157
5.6. Хронологічна ознака.....	159
5.7. Метрологічна ознака.....	160

5.8. Філігранологічна ознака.....	162
5.9. Суперскрипційна ознака	164
5.10. Техніко-виробничі ознаки.....	166
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181

ВСТУП

Актуальність теми. Історія грошей і грошового обігу належить до проблем, котрі традиційно мало досліджувались у вітчизняній історіографії, незважаючи на те, що їх розробка дає змогу ввести нові характеристики у вивченні соціально-економічної історії України. Нині набагато більшу роль в історичному дослідженні повинні відігравати напрацювання у галузі боністики – спеціальної історичної дисципліни, що займається вивченням паперових грошових знаків і їх заміників – важливих державних документів, історичних джерел та культурних пам'яток минулого.

Крім суто наукового інтересу, актуальність піднятої у дисертації проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення, коли завдання стабілізації економічного життя України, її фінансово-банківської системи, національної валюти постає як одне з ключових у подальшому розвитку держави. Аналіз і узагальнення низки моментів соціально-економічної історії України в цілому та окремих її регіонів (у даному випадку Волині) в період Першої світової війни, лютневих та жовтневих подій 1917 р., визвольних змагань та господарської розрухи 1914–192 рр., повинні бути використані при розробці концепції економічної політики на сучасному етапі та на перспективу.

Актуальність теми зумовлюється ступенем її наукового дослідження. Якщо деякі питання емісії місцевих і приватних бон на Волині в зазначений період і піднімалися науковцями, то проблеми, пов'язані з грошовим обігом цілого регіону в контексті розвитку його економіки у кризовий період за винятком кількох епізодичних матеріалів не знайшли ще належного висвітлення.

Отже, актуальність теми визначається необхідністю розв'язати дану важливу наукову проблему, що має загальнотеоретичне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота була виконана у науково-дослідному Центрі історії

грошей Тернопільської академії народного господарства відповідно до планів наукових робіт навчального закладу. Вона є складовою частиною навчальних програм ТАНГ та історичного факультету Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Об'єкт дослідження – паперові гроші та бони Волині, а також пов'язана з їх випуском і функціонуванням документація: накази, декрети, постанови державних та місцевих органів влади першої чверті ХХ ст.

Предмет дослідження – причини, закономірності, специфічні риси, які характеризували емісії в регіоні в досліджуваний період.

Хронологічні межі роботи. Пропоноване дисертаційне дослідження охоплює важливий для історичного розвитку Волині період. Визначаючи його хронологічні рамки, автор виходив з наступних міркувань. Саме початок Першої світової війни став періодом найактивнішого пошуку розмінних грошей в зв'язку з вилученням з обігу державою металевих монет і кризовими явищами в економіці.

Верхньою межею дослідження було вибрано 1921 р., тобто час підписання Ризького мирного договору і входження Західної України, в тому числі Південної та західної Волині до Польщі, а східної Волині – до УРСР, переходу до їх валюти – польської марки і радянського карбованця та вилучення усіх інших видів грошей, що перебували в обігу у регіоні.

Географічні межі дослідження охоплюють територію колишньої Волинської губернії царської Росії. До 1919 р. вона займала сучасні Рівненську, Волинську і Житомирську області, північну частину Тернопільської (нинішні Кременецький, Лановецький, Шумський і частину Збарзького райони), а також нинішні Старокостянтинівський, Шепетівський, Ізяславський, Славутський, Білогірський, Теофіпольський райони Хмельницької області та частина Козятинського району Вінницької області, з центром в місті Житомирі. Визначаючи географічні межі важливо зазначити, що назва території, внутрішні й зовнішні межі (кордони), адміністративний поділ змінювалися дуже часто, на протязі всього періоду, що вивчається.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є аналіз причин розпаду єдиної грошової системи на фоні історичних процесів, які відбувалися в грошовому обігу на Волині, в період постійної зміни влад, в екстремальних умовах Першої світової війни та визвольних змагань в Україні. Виходячи з мети роботи, визначаються такі завдання:

- проаналізувати ступінь і рівень історіографічного дослідження проблеми;
- розширити джерелознавчу базу за рахунок введення в історичний обіг нетрадиційних джерел – паперових грошових знаків, удосконалити методи і способи їх дослідження;
- визначити місце грошових знаків і бон серед інших джерел з соціально-економічної історії;
- вивчити специфічні риси грошового обігу на Волині;
- описати і проаналізувати найзначущі емісії грошових знаків і бон за допомогою методик інших спеціальних історичних дисциплін.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, наукової об'єктивності, системності. Принцип історизму дає змогу вивчити досвід емісійної політики, піддати історичному аналізу різнопланові події і процеси, що відбувалися на Волині в 1914 – 1921 р., дати їм оцінку з огляду на історичну ситуацію. Реалізація принципу об'єктивності стала можливою завдяки додатковому залученню нетипових для вітчизняної історіографії джерел, до яких належать паперові грошові знаки і їх замітники. Принцип системності дозволяє розглядати грошовий обіг як функціонально-значущу, одну з найбільш вразливих частин фінансово-економічних відносин у цей складний історичний період.

Характер виявлених документів надає особливого змісту питанню ефективності дослідницьких методів. У роботі використовуються такі спеціальні історичні методи як історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний.

Наукова новизна одержаних результатів. У роботі вперше комплексно розглянуто найзначущі емісії паперових грошових знаків і бон на Волині,

куди входять гроші царської Росії, Тимчасового уряду, УНР, емісії окупаційних військ, Луцької, Житомирської і Рівненської міських управ, на основі чого будувався грошовий обіг, місцеві та приватні випуски. Автор увів у науковий обіг понад 280 боністичних джерел та документацію про обставини їх емісій, що випали з поля зору дослідників. Основні положення дисертації і висновки базуються на різнопланових дослідних матеріалах, котрі відображають як позитивні, так і негативні історичні процеси і явища. Вони спираються на документальну базу, яка визначає рівень критичного аналізу складних процесів, що зумовили грошовий обіг і емісії на Волині в роки Першої світової війни і визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 рр..

Практичне значення одержаних результатів у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані:

- для підготовки узагальнюючих наукових праць і уточнення наукової концепції історії України і Волині;
- у навчальному процесі вузів при вивченні загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України та Волині;
- у науково-краєзнавчій роботі музеїв та навчальних закладів.

Зокрема методична частина роботи має сприяти ширшому використанню паперових грошових джерел під час викладання на історичних факультетах вищих навчальних закладів країни курсу "Спеціальні історичні дисципліни", на кредитно-економічних – "Грошовий обіг і кредит", "Історія грошей України".

Апробація результатів дисертації пройшла в науково-дослідному Центрі історії грошей Тернопільської академії народного господарства, схвалена і одержала рекомендацію до захисту. Основні теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження викладенні автором в ряді публікацій, в доповідях і повідомленнях на наукових конференціях.

Грошова політика воюючих країн та місцевих влад у ході Першої світової війни на Волині в 1914 – 1918 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія – Випуск 10. – Тернопіль, 2000. – С. 66 - 70.

Бони єврейських общин на Волині 1914 – 1920 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Випуск 11. – Тернопіль, 2000. – С. 51-54.

Випуски бон місцевих органів влади на Волині 1917 – 1920 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. Число 6(7) – Київ, 2001. – С. 203-222.

4. Паперові гроші міста Рівного у 1919 році. // Збірник наукових матеріалів Другої і Третьої Міжнародних науково-практичних конференцій "Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності" – Тернопіль, (1999-2000 рр.). – С. 86-88.
5. Паперові гроші Волинських міст I-ої чверті XX ст. // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль, 1998. – С. 48-50.
6. Геральдичні ознаки на місцевих грошових знаках Волині. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Випуск 1. – Тернопіль. 2003. – С. 21-26.
7. Паперові грошові знаки Волині (1914 - 1921 рр): історіографія та джерела. // Питання історії України. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Кафедра історії України. Збірник наукових статей. Том 6. – Чернівці, "Зелена Буковина", 2003. С. 314 – 320.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Обрана тема досі не була об'єктом спеціального дослідження в українській і зарубіжній історіографії, хоча окремі її аспекти частково висвітлені у науковій літературі, публікаціях та каталогах.

При аналізі історіографії за темою дисертації автор вбачає ознаки наукового підходу до проблеми тільки за наявності у працях дослідників таких аспектів, як:

- характеристика соціально-економічного і політичного становища Волині у 1914 – 1921 рр.;
- регіональна специфіка функціонування загальнообов'язкових грошових знаків;
- емісії й обіг грошових знаків у цьому регіоні у воєнні роки;
- місцева грошотворчість на Волині (місцеві й приватні емісії);
- класифікація паперових грошових знаків і бон;
- методика дослідження грошових знаків і бон.

При цьому слід враховувати, що ціла низка історичних, суспільно-політичних, ідейно-теоретичних та інших чинників, пов'язаних з діяльністю різних політичних сил в Україні та в еміграції, зумовила надзвичайну строкатість у висвітленні окремих аспектів функціонування Центральної ради, Гетьманату, Директорії, місцевих самоврядувань, зокрема їх емісійної діяльності. Адже історіографія проблеми формувалася зусиллями діаметрально-протилежних таборів дослідницьких сил. Один з них, репрезентований творами істориків, суспільних діячів української діаспори, мав чітко визначену орієнтацію на ідею незалежності України, нерідко відзначався плюралізмом думок, об'єктивним викладом матеріалу. Щоправда гостра ідейно-політична

боротьба між різними політичними силами української діаспори також часто призводила до суб'єктивізму, нетерпимості щодо позиції наукового опонента. Сторони час від часу звинувачували одна одну у всіляких політичних прорахунках і навіть у "зраді національних інтересів".

Інший табір дослідників, що працював у специфічних умовах СРСР, як правило, одностайно виступав з позицій апологетики радянської влади в Україні, а відтак – не об'єктивно, однобічно підходив до діяльності фінансово-банківських інституцій, "буржуазно-націоналістичних урядів", що призводило до відвертої ідеологізації проблеми, до ігнорування історичної правди в інтересах соціального замовлення. Якщо українські радянські історики і торкалися побіжно деяких аспектів фінансової та емісійної діяльності Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та їх органів на місцях, то тільки під кутом зору протистояння "з буржуазними націоналістами".

Аналогічно, але з деякими далекоглядними поправками, з врахуванням національних інтересів, komponували історичні дослідження більшість вчених країн колишнього Варшавського договору.

Незважаючи на суттєві відмінності між згаданими групами дослідників, подальше вивчення проблеми неможливе без урахування надбань кожної, без подолання притаманних їм ідеологічних нашарувань. Тільки творчо – критичний аналіз наукового доробку зазначених історіографічних течій стане однією з важливих умов поглиблення рівня дослідження проблеми.

Розвиток і нагромадження історіографічного матеріалу за даною темою можна поділити на три етапи, беручи за критерій домінуючі у кожному з них методологічні підходи та тематичні зацікавлення авторів.

Перший етап – зародження і становлення історіографії, що охоплює період з початку 20-х років до 1945 р., характеризується формуванням кола проблем та їх розробкою насамперед діячами українських політичних партій та окремими істориками, які працювали у міжвоєнний період у Західній Україні та в еміграції. Певний емпіричний матеріал з боністики був напрацьований у 20-ті роки і радянськими істориками.

Другий етап – з 1946 р. до кінця 80-х років, пов'язаний з подальшою розробкою проблеми науковцями української діаспори та радянськими істориками, має відбиток протиборства не тільки двох вищезгаданих історіографічних течій, а й гострої політичної боротьби всередині еміграції, викликаній подальшою її кризою.

Третій етап розпочався після проголошення суверенітету України 24 серпня 1991 р., характеризується новими підходами розв'язання наукової проблеми шляхом критичного поєднання зусиль вітчизняних учених і дослідників діаспори у єдину течію студіювання, актуалізацією і практичною цінністю досліджень.

Перший етап історіографії проблеми настає після заключення Ризького миру, входження західної Волині до складу Польщі та закінчується початком холодної війни. При вживанні терміна "історіографія проблеми" для цього етапу мається на увазі не наявність спеціалізованих наукових течій чи шкіл з боністики (їх як таких взагалі не існувало), а сукупність праць, де висвітлюються фрагменти емісійної діяльності різних урядів і самоврядних установ України.

Аналіз літератури першого та й другого етапів проблеми історіографії показує, що за умов панування командно-адміністративної системи історія грошового обігу на Волині, як і історія Волині в цілому, у складі царської Росії, Польщі та колишнього СРСР, на жаль, не могли висвітлюватись об'єктивно.

Концепції наукових праць, де йшлося про соціально-економічний розвиток Західної України, і зокрема Волині, в тому числі з використанням боністичних матеріалів, відповідали канонам теорії історичного матеріалізму і подавались виключно у контексті критики буржуазного способу життя. У зв'язку з цим немало аспектів історичного розвитку Волині у 1914 – 1921 роках, що знайшли відображення в узагальнюючих працях вітчизняної історії та історії краю, потребують переосмислення або більш ґрунтовного дослідження.

У 20-ті – 30-ті роки, коли в СРСР тривала боротьба з різними антипартійними ухилами, дослідна робота в галузі боністики велася у дусі

більшовицьких догм. Публіцистичні штампи цих видань визначали основні напрямки наукового освоєння проблем, у тому числі емісійної діяльності окремих незалежних держав, національних утворень і самоврядних установ, створених на руїнах Російської імперії.

Попри відповідне політичне спрямування ці праці містили певний фактографічний матеріал, а тому заслуговують на увагу сучасних дослідників.

Відкинувши політичні штампи 20-х років, праці Є.Вайнштейна [14]¹, М.Калиновського [78]², Юровського Л.В. [172]³, Боголепова Л.Н. [7]⁴ можна характеризувати як перші спроби осмислення подій, що відбувалися у грошовому обігу України. Автори цих публікацій заклали основу для вивчення історії грошового обігу. Вони розглядали роль грошей в народному господарстві, їх функції і купівельну спроможність. На прикладі України та інших республік розкривалось поняття псування грошей, анулювання паперових грошових знаків, відновлення цінності і девальвації грошей. На жаль, ці роботи опубліковані, так би мовити, по "гарячих слідах", і їх автори не змогли в повній мірі залучити і осмислити багатий фактичний матеріал, який був накопичений.

Окремі питання грошового обігу на Волині у досліджуваній період можна знайти у двох розділах "Нарис історії грошових ознаків Російської Революції" та "Грошові знаки державних новоутворень" нині раритетної праці А.М.Браїловського [11]⁵.

Варто відзначити також певні творчі досягнення з даної теми української діаспори та зарубіжної історіографії. Найбільш змістовними виявилися праці істориків, які до вересня 1939 року працювали у Західній Україні.

Першими ентузіастами боністики були колишні діячі громадських самоврядувань, які з патріотичних міркувань намагалися зберегти все те, що

¹ /14/ Вайнштейн Е. Деньги Украины. // Советский коллекционер. – Ч. 4-5. – М., – 1928.

² /78/ Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины. // Советский коллекционер. – №11-12 – М., 1925.

³ /172/ Юровский Л.В. Денежная политика Советской власти (1917-1922). – М.,: 1928.

⁴ /7/ Боголепов Л.Н. Бумажные деньги. – М., 1922.

⁵ /11/ Браиловский А.М. Денежные знаки революции 1917-1922 г.г. – 1-е изд. – Тифлис, 1922.

було пов'язане з визвольними змаганнями та українською державотворчістю. На сторінках журналів "Літопис Червоної Калини", "Наша Батьківщина", "Життя і знання", "Новий час" час від часу з'являлися публікації про місцеві та приватні емісії грошей. Ці статті з погляду сьогодення цінні, насамперед, як джерелознавчі матеріали, адже вони також написані по "гарячих слідах", а їх автори, як скажімо, Олександр Вітенко [16]⁶ та Леонід Маслов [98]⁷, перебували у вирі тогочасних подій.

У ті роки розпочав свою наукову діяльність і Микола Гнатишак. Він у пошуках загальнодержавних українських емісій, місцевих бон об'їздив практично всі міста і містечка Галичини та Волині. Його боністичні розвідки наукового й науково-популярного спрямування регулярно публікувалися в українських часописах [35, 36, 37, 38], а пізніше, у зрілі роки, матеріалізувалися у ґрунтовне дослідження "Державні гроші України 1917 – 1920 років" [34]⁸. З ентузіазмом він розшукував документальні матеріали про емісію грошей Пригоринської соціалістичної республіки (місто Дубровиця Рівненської області), про які йому, очевидно, розповів О.Вітенко. Надзвичайно цікавило його й таке "оригінальне явище" як "різні роди грошей, що їх видавали або штемпелювали повстанські загони".

Досягнення боністики у колишньому Радянському Союзі мали певний вплив на її розвиток у Західній Україні. Як свідчить посилання М.Гнатишака, фахівці з Галичини та Волині користувалися працями згаданих вище радянських дослідників М.Калиновського та Є.Вайнштейна.

Отже, дослідниками української діаспори, а також окремими зарубіжними істориками в період між двома війнами була нагромаджена певна джерельна база для вивчення боністики Волині у контексті української боністики. Але за винятком кількох праць більшість досліджень мала некритичний описовий характер, без узагальнення питань виникнення і генези приватних та місцевих бон регіону, без застосування методик інших

⁶ /16/ Вітенко О. Волинські гроші. // Літопис червоної калини. – Ч. 1. – Львів., 1931.

⁷ /98/ Маслов Л. Гроші волинських міст. // Наша батьківщина. – Ч. 7-8. – 1939.

⁸ /34/ Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. – Клівленд (Огайо), 1973.

спеціальних історичних дисциплін, однак, у 20-і – 40-ві роки як діаспора, так і радянська історіографія зробили певний внесок у справу студіювання проблеми.

Наступний етап історіографії внаслідок ще більшого ідеологічного загострення протиборства двох систем з наукового погляду істотно не відрізнявся від попереднього. Хіба що у США та СРСР з'явилися декілька досліджень, присвячених в основному функціонуванню загальнообов'язкових емісій на території царської Росії і колишнього СРСР.

У 1969 р. побачила світ монографія З.Атласа, присвячена фінансовій системі радянської держави і європейських соціалістичних країн [3]⁹.

У цій книзі автор робить посилання на статтю В.П.Тонкопія "Сорок лет строительства и укрепления денежной системы СССР", яка була опублікована в засекречених "Трудах Высшей академии химической защиты", а тому невідомі широкому загалу окремі матеріали щодо емісій РРФСР можна знайти у науково-популярній книзі А.Мельникової, яка крім популяризації відомих фактів, принципово нового в дослідженнях питання становлення радянської фінансової системи не вносить [100]¹⁰.

Оскільки Волинь під час Першої світової війни перебувала у вирі військових подій і на її території знаходились в обігу військові гроші, їх вивчення неможливе без використання в методологічному аспекті монографії А.М.Алексєєва [5]¹¹. Хоча автор і виступає з позицій апологетики радянського суспільства, радянської фінансової системи, проте він все ж таки переконливо довів, що тотальні за масштабами Перша і Друга світові війни привели до того, що випуск військових грошей стає одним з необхідних атрибутів військово-економічної політики більшості воюючих держав. А тому теоретично проблеми військових грошей повинні розглядатися в політичному, соціально-економічному, правовому а також військовому аспектах. А.М.Алексєєв головну

⁹ /3/ Атлас З.В. Социалистическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР. – М., Финансы, 1969.

¹⁰ /100/ Мельникова А. Твердые деньги. – М.: Политиздат, 1971.

¹¹ /5/ Алексєєв А.М. Военная валюта. – М., 1948.

увагу приділив двом визначальним аспектам: соціально-економічному і військово-політичному. На думку автора, соціально-економічний аспект включає в себе мету і завдання мобілізації зовнішніх джерел фінансування військових видатків, а військово-політичний передбачає застосування воєнної валюти в якості оборонної і наступальної зброї в ході ведення війни.

Водночас автор не зміг розв'язати одну з важливих проблем історії військових грошей – питання класифікації, яке й до нашого часу залишилося найменш розробленим.

Логічним продовженням студіювання теми військових грошей стала монографія Б.В.Сенілова, що присвячена емісіям Другої світової війни. Незважаючи на окремі штампи, характерні для радянського періоду, а також на вихід теми за межі дослідження, деякі теоретичні проблеми та саме визначення і класифікація військових грошей використані нами у методологічному аспекті для дослідження функціонування ост-марок і ост-рублів на Волині [127]¹².

Окремі питання грошового обігу Російської імперії, а також в перші роки Радянської влади висвітлені у монографіях І. Спаського [134]¹³ та О.Щолокова [171]¹⁴.

Дослідження колишнього наукового працівника Брестського обласного краєзнавчого музею М.Алексеюка – перша у радянські часи наукова праця, де в описовій формі були репрезентовані бони міста Рівного різних емітентів [1]¹⁵.

Поряд з цим, у 80-их роках працями істориків Р.Тхоржевського [142, 143, 144, 143, 145, 146, 149, 150], Д.Сенкевича [126]¹⁶ та А.Малишева, В.Таранкова, І.Смиреного [94]¹⁷ присвяченими загальним проблемам класифікації та методики дослідження грошових знаків і бон, був закладений певний методологічний фундамент боністики.

¹² /127/ Сенілов Б.В. Военные деньги второй мировой войны. – М.: Финансы и статистика, 1991.

¹³ /134/ Спасский И. Русская монетная система. – Ленинград, 1970.

¹⁴ /171/ Щолоков Л.А. Монеты СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989.

¹⁵ /1/ Алексеюк М. Денежные знаки г.Ровно в 1919 году. // Советский коллекционер. – №1 – М.: Радио и связь, 1984.

¹⁶ /126/ Сенкевич Д.А. Классификация бон. // Советский коллекционер. – №21– М: Радио и связь, 1983. С.142-152

¹⁷ /94/ Малышев А.И., Таранков В.В., Смиренный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991.

Загальний аналіз емісійної діяльності німецьких окупантів у період Першої світової війни, випусків окремими самоврядними установами Польщі так званих "нотгельдів" (тимчасових грошей), здійснений на основі солідної документаційної бази, містить монографія польського дослідника Т.Кальковського [179]¹⁸.

Діаспорні дослідження репрезентовані працями Б.Мартоса [97]¹⁹ та В.Трембіцького [140]. Стаття Б.Мартоса – колишнього міністра фінансів і прем'єр-міністра УНР, на наш погляд, є вдалою спробою поєднання тематичних мемуарів з науковим аналізом. У ній дається загальна характеристика діяльності уряду у галузі фінансів. Працю В.Трембіцького важко назвати науковою, радше науково-популярною, призначену для колекціонерів оскільки ніяких теоретичних узагальнень і критичних оцінок вона не несе. В основному автор послуговувався описами бон, зібраних його попередниками М.Гнатишаком та Л.Масловим, і недостатньо був знайомим із джерелами, а тому самостійно їх не інтерпретував [140].

Після проголошення Україною державного суверенітету розпочався новий етап дослідження проблеми. Він характеризується підходом до неї як до окремої галузі соціально-економічної історії нашої держави, що доволі ефективно може студіюватися і через боністичні джерела. З'являються перші спеціалізовані праці, котрі засвідчили про долаання усталених ідейно-політичних стереотипів, властивих притаманних радянській історіографії. Виникає реальна можливість синтезувати кращі надбання вітчизняної і закордонної гілок історіографії та розробити основні засади його дослідження.

В 1991 р. виходить праця Р.Тхоржевського "Паперові гроші України 1917 – 1920 рр.", де здійснена перша спроба узагальнити відомі на той час історіографічні надбання з цієї проблеми й одночасно проаналізувати нові археографічні пам'ятки. Ця книга ніби задає тон для подальших досліджень [147]²⁰.

¹⁸ /179/ Kalkowski T. Tysiac lat monety polskie. – Krakow, 1981.

¹⁹ /97/ Мартос Б. Українська валюта 1917 – 1920 рр. //Наукові записки Укр. Технічного – господар. Ін-ту. – К., 1938. – С.34-36.

²⁰ /147/ Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України 1917-1920 р.р. – К., 1991.

З проголошенням незалежності України настав час переосмислення історичного минулого держави, заповнення "білих плям" її історії. Все це стало властивим для досліджень, які з'явилися у 90-тих роках. Серед них слід відзначити праці О.Клименка і А.Клименка [86, 87, 88], в основі яких лежать неопубліковані матеріали з архівів колишнього КДБ СРСР.

Частково тема дослідження знайшла висвітлення у фундаментальній праці колективу авторів під керівництвом М.Ф.Дмитрієнко "Гроші в Україні" [64]²¹, де найповніше і ґрунтовно опрацьовані бони міста Житомира. Надзвичайно цінними для студіювання проблем виявилися архівні документи та зразки грошових знаків і бон, вміщених у додатках до даної монографії.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що на всіх трьох етапах її розвитку паперові грошові знаки і бони, що перебували в обігу на території Волині у 1914 – 1921 рр., були предметом наукових досліджень лише побіжно тобто не вивчалися системно, комплексно, а тільки спорадично і фрагментарно, що давало уявлення про окремі, до того ж майже не пов'язані між собою аспекти.

1.2 Джерельна база дослідження

При визначенні джерельної бази дослідження автор керувався певними методологічними орієнтирами, головними серед яких є принципи об'єктивності, єдності історичного та логічного, соціально-економічної та політико-ідеологічної зумовленості функціонування у 1914 – 1921 рр. у досліджуваному регіоні своєї компромісної грошової системи. При цьому враховувалося, що ці чинники, особливо політико-ідеологічні, наклали відповідний відбиток на джерельну базу, яка була у розпорядженні автора.

²¹ /64/ Дмитрієнко М.(керівник), Ющенко В., Литвин В., Яковлєва Л. Гроші в Україні. – К., 1998.

Тому наукове студювання бон Волині здійснювалося шляхом ретельного аналізу всіх наявних джерел, де містилася та чи інша інформація з проблеми, що дало змогу вивчати залучені джерела комплексно, простежити та взаємозалежності і взаємообумовленості їх окремі елементи. Джерела вивчення грошових знаків були відокремлені в такі групи: архівні матеріали (законодавча та ділова документація адміністративних, фінансових органів та господарських об'єднань, матеріали статистики), публікації тогочасної преси, (офіційні періодичні видання УНР, РРСФР та видання політичних організацій української діаспори); грошові знаки (бони), що зберігаються у музеях і приватних колекціях; каталоги.

Історія грошового обігу Волині залишила певний документальний слід. Нині у складі Національного архівного фонду України перебуває значна кількість документів, що різнобічно відображають процес зародження і становлення національної кредитно-фінансової системи, причини й обставини емісійної діяльності місцевих самоврядувань Волині, а також здебільшого військовий характер валют окупантів.

Архівні джерела мають ряд переваг над іншими джерелами з точки зору їх змістовності, конкретності і безпосередності. Вивчення документальних матеріалів дозволяє детально простежити хід процесу грошотворчості, нормативну базу і практику поточної діяльності самоврядувань Волині у фінансово-банківській сфері. Ці джерела значною мірою позбавлені суб'єктивізму, оскільки переважна їх більшість використовувалася для внутрішнього вжитку, що зумовило їх більшу конкретність, а подекуди і відвертість у висвітленні тих чи інших негативних явищ.

Пошук архівних документів вівся за ознакою їх відомчої приналежності, тобто з урахуванням причетності конкретних державних інституцій царської Росії, Тимчасового Уряду, урядів РРФСР та УНР до емісійної діяльності в регіоні.

Окремі директивні документи вищих органів УНР (закони і постанови уряду про випуск нових грошових знаків, організації державного банку,

протоколи засідань Кабінету Міністрів з фінансових проблем, листування з державним секретарем Міністерства фінансів Австрії та листування Центробанку з регіональними банками) зберігаються у фондах № 1509, 1064, 2199, 2592 Центрального Державного Архіву Вищих Органів влади і управління України (ЦДАВОУ) [154-162].

Вони віддзеркалюють ту титанічну роботу урядових інституцій УНР, що проводилась в умовах білогвардійської і більшовицької інтервенцій, які мали за мету вивести Українську державу з економічної кризи.

Автор використовував і численні збірники документів та матеріалів, видані як у досліджуваній період, так і за радянських часів. Для останніх властивою була однобічність у виборі і публікації історичних матеріалів, що вимагало критичного підходу при їх оприлюдненні. У цьому контексті характерним є збірник матеріалів "Революция на Украине по мемуарах белых" під ред. Н.Н.Попова [120]. Серед найновіших видань слід відзначити документальний додаток до колективної монографії "Гроші в Україні" під керівництвом М.Дмитрієнко [64].

Вагомий фактологічний матеріал зібрано також у фондах окремих повітових управлінь Волинської губернії, які зберігаються у Житомирському, Луцькому, Рівненському та Тернопільському обласних державних архівах. Фонди: Дубенський повітовий виконавчий комітет (ф. 31), Рівненська міська управа (ф. В421), Луцький магістрат (ф. 1216, 21990, Р-28) наглядно демонструють, як урядова політика у галузі фінансів реалізовувалася на місцях і розкривають соціально-політичні умови цієї реалізації.

Так, у повідомленнях Волинського губерніального комісаріату вміщено великий обсяг інформації, котра стосується грошового обігу: анулювання обміну грошових знаків, порядок випуску місцевих бон, умови обігу грошових знаків різних органів влади, оголошення місцевих органів влади, що інформували населення про зміни в грошовому обігу на конкретній території, контрольованої цим органом влади. До даного типу джерел належать і накази фінансових відділів, обов'язкові постанови, інструкції, оголошення міністра

фінансів, фінансових відділів виконавчих комітетів рад народних депутатів. У них міститься інформація про порядок дії і припинення обігу грошових знаків, їх курсова вартість, порядок прийому до оплати і в розрахунки між громадянами. А у фонді Крем'янецької міської і земської управ (ф.10), державного архіву Тернопільської області зберігаються унікальні документи, що пояснюють причини місцевої грошотворчості, розкривають особистості ініціаторів емісії – відомих політичних і громадських діячів Б.Козубського, М.Цайтца та А.Кременецького.

Матеріали архівних об'єктів суттєво доповнюються за рахунок ще однієї важливої групи джерел – періодичних видань. Волинські періодичні видання "Волинь", "Жизнь Волыни" "Народня воля", "Нова Рада" "Wolýn", "Rocznik Wolýnski" нерідко публікували зображення місцевих грошових знаків і бон, співвідношення курсів валют, різні оголошення місцевих самоврядних установ з фінансових проблем та інші цікаві для дослідження відомості. Зрозуміло, що інформація з періодичних видань, яка торкається окремих моментів емісійної діяльності на Волині, має фрагментарний характер, подана "по гарячих слідах" подій, відображає здебільшого офіційний погляд, офіційну політику місцевих властей. Проте матеріали періодики містять чимало подробиць, котрі не зафіксовані в архівних джерелах чи історичних виданнях, дозволяють краще зрозуміти історичну атмосферу, яка входить до поняття "обставини емісій грошових знаків і бон". Окрім того, тогочасні часописи не тільки висвітлювали розвиток подій у Волинській губернії, але й коментували їх, що дало можливість зробити деякі висновки про еволюцію тогочасної громадської думки щодо економічного й фінансового становища краю.

Важливими джерелами по проблемі студіювання є каталоги грошових знаків і бон. Ці специфічні видання періодично подають тільки статистичні матеріали та пробують його класифікувати, використовуючи свої, не зовсім наукові, принципи класифікації. Це пов'язано з тим, що основне призначення каталогів – слугувати широким колам боністів.

Історія виникнення і розвитку обігу грошових знаків на території царської Росії, України, окремих її регіонів та СРСР протягом багатьох десятиліть привертає до себе увагу не лише спеціалістів-дослідників, й колекціонерів. Красномовне пояснення причин такої уваги дали ще на початку 20-их років автори одного з перших радянських каталогів "Паперові грошові знаки – показник культурності і економічного розвитку народу особливо яскраво відображають етапи еволюції розвитку країни. Окидаючи одним поглядом зібрання грошових знаків будь-якого історичного періоду, вдається відтворити характер відповідної епохи, інколи в таких деталях, котрі майже невловимі й недоступні в передачі словами" [82]²².

В іншому виданні каталогу Ф.Чучін ще більше деталізував значення грошових знаків як історико-економічних джерел: "Грошові знаки і бони – найбільш об'єктивні і красномовні документи історії не тільки через своє офіційне походження, але також через суспільно-ринкову їх значимість, як показника матеріального благополуччя і взаємин різних суспільних класів в даний історичний момент. Окрім того, бони і грошові знаки символізують сучасні їм політичні події, війни, боротьбу партій, зміну властей, ідеологію правлячих класів. Еволюція суспільства, революційні стрибки і зрушення суспільних класів, перемоги і поразки борців, відкриті і скриті закулісні впливи на даний уряд – все це знаходить свій відбиток в бонах і грошових знаках епохи".

Поряд з каталогом Ф.Чучіна світ побачили альтернативні каталоги Ільсона Л.М., Кардакова М.І. [73]²³, Соколова В.М., Іванова М.Л. [132]²⁴ та Виноградова С.П. [24], у яких поданий лише статистичний матеріал, без посилань на джерела.

²² /82/ Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований (1769-1927) 1 часть./ Под редакцией Ф.Г.Чучина./ – М.: Издание советской филателистической ассоциации при комиссии ВЦНК Фонда им.В.И.Ленина помощи беспризорным детям, 1927.

²³ /73/ Ильсон Л.М., Кардаков Н.И. Перечень денежных знаков, выпущенных и курсировавших на территории Российской империи в годы войны и революции (1914-1923). 1-е изд. – Берлин, 1923.

²⁴ /132/ Соколов В.М., Иванов М.Л. (сост.) Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 гг. // Советский филателист — №9 - Ростов н/Д.: Изд. Северо-Кавказского отд. Всероссийского общества коллекционеров и представителя СФА на Сев. Кавказе Ю.Б.Хельмера, 1927.

Значення каталогів для колекціонування бон, їх сильні сторони і недоліки проявилися в авторських коментарях до 1-го і 2-го видання каталогу В.А.Кацітадзе. Так, за словами автора, мета першого видання каталогу "полягає в тому, щоб, зробивши його якнайбільш дешевшим, поширити серед колекціонерів і тим допомогти їм збирати" [84]. Переднє слово до наступного видання самокритично викриває недоліки першого випуску: "Пристаюючи до наступного видання мого каталогу, я вважаю за необхідне вказати, що перше видання є лише досвідом, і тому туди потрапили деякі неіснуючі грошові знаки з одного боку, а з іншого – пропущені існуючі". [85]²⁵

Ще більш самокритично поставився до свого каталогу Ф.Чучін, у якому автор наголошує – "цікавий для нас матеріал оброблений поки що тільки грубо – поверхнево, вірніше зібраний, розсортований і хронологічно розміщений за своїм походженням і території. Основна робота по його вивченню, детальному опису і поясненню попереду. Вона може бути виконана тільки спільними, колективними зусиллями багатьох людей" [82].

У міжвоєнний період пересічні боністи Західної України користувалися каталогом Т.Сольського, оскільки радянські каталоги Ф.Чучіна були для них недоступні. Якщо для Галичини його короткий опис місцевих бон був доволі повним і точним, то Волинський регіон описаний чомусь побіжно. Зігнував автор і приватні емісії того часу.

Одним з кращих видань у галузі боністики у післявоєнний період є каталог М.Кардакова [178], який у 20-х роках був офіційним представником Радянської Філателістичної Асоціації у Берліні. До того ж, він автором (псевдонім Н.Росбер – скорочення "російський берлінець") невеликих статей-повідомлень з боністики та філателістики у закордонному журналі "Россика". Він є єдиним каталогом, що неодноразово копіювався колекціонерами-боністами.

²⁵ /85/ Кицитадзе В.А. Каталог денежных знаков русской революции. 1-е изд. — 5-я типография Полиграфист дели ВСНХ. — Тифлис, 1924.

Там вміщені усі виявлені та вивчені наддруківки на грошових знаках і інше. Зарубіжні укладачі каталогів Маріан Ковальський [181, 182, 183]²⁶, Тадеуш Яблонський [177]²⁷, Георг Стен [185]²⁸ також внесли певний вклад у вивчення українських бон. Якщо каталог Т.Яблонського через значні пропуски емісій (10 рубльова бона відділу допомоги Дубенської міської управи, 20 рубльова бона Корецької єврейської общини, квитанції Рівненської Міської управи 1, 3, 5 і 10 руб. й інші) виявився неповним, то іншого польського автора каталогу М.Ковальського консультували такі відомі боністи аматори як Д.Сенкевич, М.Алексеюк та О.Савінов і він таким чином зумів уникнути грубих помилок. Цінними у каталозі М.Ковальського є вказані літерні серії грошових знаків Російської імперії, які емітувалися Тимчасовим урядом та урядом РРСФР.

Георг Стен при формуванні свого каталогу використав каталог М.Кардакова, тому його праця має ті ж хиби, що їх допустив його попередник. Головним недоліком усіх каталогів є те, що автори не розглядали грошові знаки як історичні джерела й державні документи і не давали суспільно-політичної оцінки.

Таким чином, авторам каталогів часто бракує знань термінології, принципів наукової класифікації і методики спеціальної історичної дисципліни – боністики.

Як важливі джерела автор використав грошові знаки і бони, які зберігаються у Волинському, Рівненському, Житомирському та Тернопільському обласних краєзнавчих музеях, Дубенському, Кременецькому міських музеях, а також з особистих надбань вітчизняних колекціонерів-боністів Р.Й.Тхоржевського, О.О.Клименка, П.Ф.Рябченка, Ю.О.Якубенка та автора. Найбільш повною колекцією міських самоврядувань Волині виявилася

²⁶ /181/Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotow Polskich 1916-1966 – Warszawa.: Agencja Wydawnicza “Ruch”, 1967

²⁷ /177/ Jablanski T. Katalog papierowych pieniadzy polskich, uzywanych na ziemiach Poskich 1794-1965, Warszawa, 1967.

²⁸ /185/ Sten G.I. Banknotes of the world 1368-1996-New York, 1967.

колекція відомого краєзнавця Л.Маслова, що зберігається у Волинському обласному краєзнавчому музеї.

Загальна характеристика джерельної бази, яку опрацював автор у дисертації, свідчить, що емісійна діяльність самоврядувань Волині, виступаючи прибудовою центральних емісій УНР, – це об'єктивна історична реальність, котра потребує серйозного наукового дослідження.

Широка джерельна база дає змогу досить повно висвітлити різноманітні аспекти грошового обігу Волинського регіону, його специфічні особливості.

РОЗДІЛ II.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І ВОЄННА СИТУАЦІЯ НА ВОЛИНІ В 1914–21 рр. І ВПЛИВ ЇЇ НА ГРОШОВИЙ ОБІГ

Кордони – невід'ємна ознака суверенітету будь-якої держави. Вони є обов'язковим елементом, що сприяє формуванню єдиного державно-територіального організму. Без чітко визначених і добре захищених кордонів держава не може забезпечити своє суверенне право на організацію власної соціально-економічної системи.

Історія формування державних кордонів України тісно пов'язана, з одного боку з етнічним розселенням українців, з іншого – з народженням і становленням української державності.

Третій поділ Польщі 1795 року став приводом до нового перерозподілу етнічних українських земель між двома імперіями – Австрійською (згодом Австро-Угорською) і Російською. У складі Росії опинилось близько 80%, Австрії – 20% українських земель. Проводячи адміністративні реформи, царський уряд турбувався про те, щоб кордони "малоросійських" адміністративних одиниць не збігалися з українськими етнічними межами. Тому значна частина компактно розселених українців опинилась поза "малоросійськими" губерніями, в Курщині, Воронежчині, Кубані, Дону. У той же час багато росіян проживали у східних та південних регіонах України. Тут природні міграційні процеси стимулювалися відповідними імперськими заходами. Така ситуація, на думку великодержавників, повинна була стати нездоланною перепоною на шляху відродження української державності.

У 1913 році українські землі в складі Російської імперії входили до дев'яти губерній: Київської, Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської.

Волинська губернія, з центром в місті Житомирі, займала територію 71700 квадратних кілометрів і мала населення 3 850 000 осіб (Карта рис. 2.1) [68]²⁹.

На початку ХХ століття в промисловості Російської імперії починають виникати монополії, які поступово стали відігравати вирішальну роль в економічному житті країни.

Поглибилися суперечності капіталістичного способу виробництва, посилювався революційний рух, визрівали об'єктивні і суб'єктивні передумови зміни соціальної формації. Ці тенденції певною мірою виявилися і в соціально-економічному розвитку Волині.

У зв'язку з розвитком капіталізму зростала кількість промислових підприємств. Більшість з них були дрібними, напівкустарними, але траплялися й порівняно великі на той час підприємства – Здолбунівський цементний завод, цукрові заводи в Мізочі, Корці, Шпанові, Городищі, Луцький чавунно-ливарний завод братів Свободів, цегельний завод Старчевського в Луцьку та інші.

У 1914 році Російська імперія вступила у завершальну фазу свого існування. Перша світова війна стала початком її кінця. Перемога на початковому етапі бойових дій закінчилась постійними поразками, а патріотична ейфорія в суспільстві – апатією та невдоволенням.

Світова війна (у Росії вона мала назву "Вітчизняна") виявила недосконалість і безсилля національної економіки країни в умовах сучасних бойових операцій. Щоправда, у перший рік війни вимоги військового часу дали поштовх важкій промисловості. Специфічними особливостями воєнних років стало розширення державного контролю у промисловості і її концентрація шляхом ліквідації дрібних та слабких підприємств. Практично повне припинення іноземних поставок продукції машинобудування і спеціалізованих матеріалів швидко призвело до припинення зростання

²⁹/68/ Українська загальна енциклопедія.(під редакцією І.Раковського). – Львів.: Рідна школа, 1934.

військової продукції. Вже наприкінці 1916 р. стало ясно, що основні сили промисловості вичерпались. У той же час сільське господарство ще більше, ніж промисловість, постраждало від мобілізації в армію самої продуктивної робочої сили.

Розрахунки царизму на те, що війна відведе настання революції не здійснилися. Навпаки, вона, як виявилось, прискорила її, призвела до крайнього зубожіння робітників і селян, посилила ненависть до самодержавства. Народні маси не хотіли терпіти далі голод, розруху, в їх свідомості все більше зростало прагнення скинути царський режим. Воно виявилось у зростанні страйкового руху, заворушеннях і в повстаннях в армії і на флоті.

Багато лиха населенню Волині завдала Перша світова війна. Більше половини міст і сіл нинішньої Рівненської та Волинської областей входило до прифронтової смуги. В середині 1915 року майже вся територія вказаних областей була зайнята австрійськими військами і перебувала під їхньою окупацією дев'ять місяців. На початку вересня 1916 року російські частини 8-ї армії під командуванням генерала О.Брусилова внаслідок успішної операції здійснили Луцький прорив, відвоювавши у австро-німецьких військ Дубно, Млинів, Демидівку, Острожець, Ярославичі, Луцьк та інші населені пункти краю, які в 1915 році були тимчасово окуповані австрійською і німецькою арміями [71, 121].

За час війни до армії було мобілізовано 49,9 відсотків працездатного чоловічого населення губернії, реквізовано 70 відсотків коней, багато рогатої худоби. Міста й села зазнали великих руйнувань. Тільки в Дубнівському повіті було знищено 8832 житлові і 26832 господарські будівлі [43]. Війна принесла голод та епідемії.

Особливістю політичного життя на Волині у 1917 році було те, що у ньому найактивнішу участь брали солдати військових частин Особливої армії, яка утримувала лінію фронту по р.Стохід – правий фланг Південно-

західного фронту. У восьми корпусах армії навесні 1917 року налічувалось 546 тис. військовослужбовців [71]. Понад 20 тисяч з них перебувало у Луцькому гарнізоні. Штаб армії знаходився у с.Воробин (30 км на північ від Сарн), а згодом був перенесений у Рівне.

Лютнева революція 1917 р. у Петрограді почалась досить несподівано і сприймалась пересічними жителями Волині швидше як розвал, ніж як повстання. В Україну повідомлення про події в столиці імперії почали надходити вже 27 лютого. Проте через нез'ясованість політичної ситуації в центрі та розстановку ворогуючих сил, місцеві адміністрації Волині всіляко затримували поширення правдивої інформації. До Житомира, як і до більшості провінційних міст, інформація про події в Петрограді надійшла з запізненням. Газетні повідомлення були суперечливі і не давали повної картини подій. Першим у Житомирі, хто встановив зносини з Тимчасовим урядом, був голова губернського відділення "Союза земств и городов" П.П.Свенцицький. 2 березня на його ім'я надійшла телеграма від М.Родзянка: "Старое правительство не существует. Министр внутренних дел арестован. Власть передана Временному комитету гос.[ударственной] думы под моим председательством. Войска признали власть Временного Правительства" [69]. Після оголошення цієї телеграми на екстреному засіданні міської думи за пропозицією міського голови Р.Півочького було надіслано вітальну телеграму М.Родзянку з підтримкою Тимчасового уряду. Перші дні Лютневої революції пройшли в Житомирі в атмосфері патріотичного піднесення.

Першим кроком Тимчасового уряду до створення структури виконавчої влади по місцях було скасування посад губернаторів і передача їх повноважень губернським комісарам. У Житомирі комісара було призначено вже 7 березня. Ним став голова губернської Земської Управи Б.Лелявський [25].

У перших числах березня відбулася реорганізація управління безпосередньо в Житомирі. 4 березня утворилась Рада об'єднаних громадських організацій (Виконком), яка перебрала на себе усю владу в місті. До її складу ввійшли представники від різних політичних партій і громадських організацій.

Новий орган самоврядування діяв паралельно з міською думою, за якою залишались господарські функції. Тоді ж була створена і Рада Робітничих та Солдатських депутатів, а повідомлення про створення в Києві Української Центральної Ради зустріли в Житомирі з піднесенням. Одним із перших проявів початку національного відродження стало відновлення діяльності "Просвіти", забороненої ще у 1912 році [52].

На засіданні Ради товариства 15 березня було заслухано телеграми С.Єфремова про збори Ради ТУПу (Товариство українських поступовців), яка згодом прийняла назву Радикально-демократичної партії, а з червня 1917 року стала іменуватись партією соціалістів-федералістів та про потребу ширити думку, що місцеві інституції повинні перед усім зноситись із Києвом, як майбутнім осередком національного життя. Тоді ж Рада ухвалила послати на збори від поступовців С.Підгірського [53]. Програма ТУПу передбачала автономію України в межах російської буржуазної демократичної республіки, вимагала "монополії у справах господарських і торговельних", принципового права земельних власників на викуп.

На засіданні Комітету Центральної Ради, що відбулося 13 квітня, було прийнято ухвалу про якомога швидше проведення губернських та повітових з'їздів з метою створення національних державних органів управління. 14 квітня Центральна Рада розіслала в губернії циркуляри за підписом В.Винниченка, в яких сповіщалося: "Коли у Вас ще досі губернський комісар не заіменований, або той, що українців не задовольняє, то дайте знати, кого хочете мати комісаром" [54].

Центральна Рада просила якомога швидше скликати губернські українські з'їзди для організування губернських українських Рад та обрання або перезатвердження членів Центральної Ради від губерній. Організована у Житомирі у квітні місяці Волинська Українська Рада була тимчасовою. Її оформлення відбулось на організаційному українському з'їзді 10-12 травня 1917 року під головуванням С.Підгірського.

21-24 травня в Житомирі відбувся Перший селянський з'їзд Волині, на який прибуло понад 700 делегатів. Для краю це була важлива подія, оскільки волинське селянство традиційно вважалося одним з найбільш політично відсталих.

Таким чином, навесні 1917 року в Житомирі, а пізніше і на всій Волині були закладені підвалини української державності. В інших містах Волині (Рівному, Луцьку, Дубні, Крем'янці) ці процеси проходили ще більш динамічно і дуже суперечливо. Проте Росія з самого початку вороже зустріла намагання України будувати свою державу. Свого часу Л.Д.Троцький іронізував з приводу російської буржуазії, яка при О.Ф.Керенському не хотіла погодитися на "автономію українського хліба, донецького вугілля і криворізької руди" [116].

Навесні 1917 року у Луцьку організаційно оформлялися партійні осередки і групи. Найчисленнішою була партія соціалістів-революціонерів (есерів), очолювана О.К.Івановим. На виборах до міської думи список гласних від есерів налічував 78 чоловік [103]. Друге місце за кількістю членів посідала "Селянська спілка". Щоправда, основну масу її становили заможні селяни навколишніх сіл, а також військовослужбовці-українці. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і "Селянська спілка" мали значний вплив серед селянства (92% населення повіту) і солдатів гарнізону.

За депутатів до Всеросійських зборів від "Селянської спілки" і УПСР, які виступали на виборах єдиним списком, голосувало 69,4% виборців повіту. 1 квітня створюється сіоністська організація, обирається її комітет [103]. Деяко пізніше розпочали діяльність "Українська громада", українська гарнізонна Рада солдатських і офіцерських депутатів, головою якої було обрано С.І.Якубовича, група Бунд, осередок партії кадетів та польські організації.

Створюється багато інших громадських організацій. Зокрема, союз "Єднання і прогрес", котрий мав на меті "знайомити населення міста і його околиць з останніми подіями у державному житті, з правами та обов'язками громадян вільної Росії", поширювати серед народних мас ідеї демократії; українське товариство "Просвіта", товариство "Агудель Ізраїль" – Єврейська

національно-релігійна організація; Єврейське літературне товариство та ін. [103]. У березні 1917 р. виникла Луцька Рада громадських організацій, або громадська Рада. Як і представлені у ній організації, Рада підтримувала політику Тимчасового уряду, визнала Центральну Раду, виступала проти курсу більшовиків на соціалістичну революцію.

Лютнева буржуазно-демократична революція ще більш посилила дію усіх несприятливих економічних факторів і не призвела до поліпшення становища трудящих. Внаслідок тривалої війни, поглиблювалася розруха, падав життєвий рівень трудящих. Реальна заробітна плата, яка на початку 1917 року дорівнювала 65% довоєнного рівня, напередодні Жовтневої революції знизилася до 40%. Середньорічна зарплата робітника на Волині становила 95 рублів (на 14 рублів менше ніж, наприклад, у Подільській, і на 50 – ніж в Київській губерніях) [103]. За цей час ціни зросли в 5 разів. Становище робітників і селян погіршувалося через постійне підвищення цін на продукти харчування та викликане війною загострення продовольчої кризи. Неймовірно подорожчали основні продукти у містах прифронтової смуги, куди значну їх кількість завозили з центральних районів країни. Наведемо співвідношення цін на основні продукти харчування відповідно у 1914, 1915, 1917 роках в рублях за пуд (Таблиця 2.1) [103].

25 березня 1917 року Тимчасовий уряд змушений був прийняти закон, згідно з яким увесь хліб в країні передавався у розпорядження держави.

Приватна торгівля хлібом заборонялася, його надлишки обліковували і забирали у власників [18]. Але заходи уряду, спрямовані на розв'язання продовольчої кризи, не дали бажаних наслідків. Протягом 1916-1917 років ціни на продукти харчування ще зросли у середньому в 5,5 рази. Навіть після жнив 1917 року 1 фунт пшеничного хліба коштував 10 копійок, житнього – 50 коп. Ціна 1 фунта свинини збільшився до 1,5, яловичини – 1,2, масла – 6,0, цукру-піску – 2,8 руб. Якщо у 1914-1915 роках ціни встановлювалися з розрахунку за 1 пуд товару, то у 1916-1917 роках усі продукти оцінювалися у фунтах (фунт

становить близько 409,5 г). Харчі відпускалися лише за продовольчими картками, виданими міськими управами [157].

Проте Тимчасовому уряду так і не вдалося довести Росію до "Тихої бухти". Бездарна політика Тимчасового уряду, війна "до переможного кінця" вивела Росію до краю прірви". "Для нас досить важливо, заявляв лідер кадетської партії П.Мілюков, провести хирлявий човен Тимчасового уряду через бушуючу стихію революційного океану до жаданої пристані" [90]³⁰.

"Жовтневі" дні 1917 року на Волині проходили у напруженій боротьбі партій за вплив на маси. Відбувалася більшовизація Рад, які відігравали дедалі помітнішу роль в політичному і господарському житті краю. Кількісно зросли більшовицькі фракції Луцької і Рівненської Рад солдатських, робітничих і селянських депутатів, вони активно впливали на діяльність Ради, прийняття рішень, вели підготовку до Всеросійського з'їзду Рад. Із багатьох питань, таких, наприклад, як ставлення до війни, передача поміщицьких земель селянам та ін., більшовиків підтримували депутати від українських соціалістичних партій, лівих есерів, єврейських організацій. На засіданні 10 жовтня 1917 року депутати Луцької Ради засудили політику Тимчасового уряду, спрямовану на продовження імперіалістичної війни. У резолюції Ради підкреслювалося: "Визнати необхідним вести боротьбу за негайне укладення миру без анексій і контрибуцій, шляхом впливу міжнародного пролетаріату воюючих країн на свої уряди. Вирішення питань зовнішньої політики передати демократичним органам" [159]³¹.

7 листопада 1917 року Центральна Рада проголосила історичний третій універсал. "Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помагати всій Росії, щоб уся

³⁰ /90/ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. 1917 рік: соціально-політична альтернатива і Україна. // Маршрутами історії. – К.,1990.

³¹ /159/ ЦДАВО Фонд 2199, опис 1, справа 6, аркуш 45.

Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів..." – зазначалося в універсалі [169]³².

На Волині більшовицька партія настирливо прагнула влади. На початку грудня 1917 року у Луцьку, Рівному, Дубні, як і по всій Україні, велася підготовка до 1-го Всеукраїнського з'їзду більшовицьких Рад, який відкрився в Харкові 11 грудня 1917 року і проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, оголосивши її федеральною частиною Російської Республіки.

Радянська влада серйозно непокоїла військове керівництво Центральної Ради та її комісара на Волині С.Куриленка. 20 грудня він звернувся до комісара Центральної Ради на фронті отамана П.Певного з проханням "вжити заходів до звільнення Луцька від більшовиків" [103]³³.

За наказом Луцького ревкому військові частини гарнізону і червоногвардійський загін брали активну участь у розгромі підпорядкованих Центральній Раді місцевих урядів в Луцькому, Дубнівському, Рівненському повітах Волині.

У кінці січня 1918 року більшовицькі війська, на чолі яких стояв колишній царський полковник М.Муравйов, підійшли до Києва і почали обстріл, а згодом і штурм міста. Прагнучи врятувати столицю від знищення більшовицькими військами, Центральна Рада прийняла рішення про евакуацію до Житомира, куди прибули в ніч з 27 на 28 січня. Її поява у місті не викликала захоплення ні в місцевих обивателів, ні в міських властей.

28 січня на засіданні Міської Думи, на якому розглядалося питання "...про становище в місті Житомирі у зв'язку з поточними подіями й заняття м.Києва більшовиками" гласний думи А.Айнгорн зазначив, що місцева законодавча і виконавча влада не може стати на той чи інший бік, оскільки її мета турбота за безпеку населення міста. Тому потрібно, щоб Центральна Рада

³² /169/ Чотири універсали. – Львів, 1990.

³³ /103/ Михайлюк О.Г., Кічий І.В. Історія Луцька. – Львів.: Світ, 1991.

Таблиця 2.1

**Співвідношення цін на основні продукти харчування
(в рублях за пуд)**

Продукти харчування	1914	1915	1917
Хліб пшеничний	2,40	4,80	36,00
Хліб житній	1,20	3,20	20,00
Свинина	5,60	16,00	60,00
Яловичина	4,40	11,20	60,00
Жир свинний	12,00	26,00	120,00
Масло вершкове	18,00	48,00	240,00
Цукор пісок	4,40	8,00	112,00

залишила Житомир. З категоричними запереченнями щодо перебування Центральної Ради у Житомирі, у зв'язку з присутністю якої може статися розгром міста, виступили й інші гласні думи [27]³⁴.

Та, не дивлячись на далеко не гостинну зустріч, Центральна Рада все ж таки залишилась в Житомирі. Не отримавши притулку у місті, члени Центральної Ради змушені були залишитись жити у залізничних вагонах на станції.

Центральна Рада 27 січня 1918 року підписала з німецько-австрійським військовим командуванням та їхніми союзниками мирну угоду (Брестський мир). Договір давав формальний привід німецьким військам окупувати Україну.

Офіційний орган УНР "Вісник Ради Народних Міністрів" в опублікованому 30 січня 1918 року повідомленні зазначав: "Не дивлячись на всі перешкоди, які чинила нам більшовицька делегація, ми виконали непохитну волю народів України і заключили сей мир, цілком демократичний і почесний для обох сторін. Цей мир повертає Українській Народній Республіці всі втрачені за час цієї війни українські землі. Він не має в собі ні явних ні потайних контрибуцій. Він повертає до нового життя змучені і виснажені маси нашого народу" [21]³⁵. Центральна Рада у спеціальному зверненні до кайзерівської Німеччини закликала її війська на Україну.

1 лютого у Житомирі відбулося засідання Малої Ради, на якій обговорювалося питання про "...доповнюючу конвенцію з Німеччиною в справі воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками." Раді Народних Міністрів доручалось ужити всіх заходів, як внутрішнього так і зовнішнього характеру, для боротьби з анархією, в тому числі "...підписувати всякі умови з іншими державами" [106]³⁶.

Хід військових подій вплинув на ситуацію яка склалася, і під загрозою зайняття Житомира більшовиками Мала Рада та уряд змушені увечері 1 лютого

³⁴ /27/ // Вольнь. – 1918. – 30 января.

³⁵ /21/ Вісник Генерального Секретаріату УНР. – № 4, 5, 6. – 1917.

³⁶ /106/ Народня воля. – Число 20. – Житомир. – 1918. – 1 березня.

виїхати до Сарн. Після звернення уряду В.Голубовича до німців за допомогою, вони не забарилися, пославши в Україну корпус фельдмаршала Германа фон Ейхгорна, який невдовзі окупував Житомир та інші міста.

Загарбавши Україну, німецьке командування встановило окупаційний режим. Використавши Центральну Раду як засіб окупації краю і переконавшись, що вона нездатна придушити опозиційні рухи, німецькі окупанти розігнали її. 29 квітня 1918 року з'їзд хліборобів обрав гетьманом України багатого поміщика, колишнього царського генерала П.Скоропадського. У Грамоті до українського народу гетьман проголосив утворення Української держави, а себе – її верховним правителем. У Луцьку, Рівному, Дубні, як і повсюди, влада зосередилася в руках німецьких комендантів. В умовах військового часу власники підприємств зменшували заробітну плату, відмовлялися визнавати профспілки, виконувати умови раніше укладених договорів. Скорочуючи виробництво, вони викидали на вулицю тисячі робітників. У містах Волині відкрилися біржі праці. Нестача продуктів харчування призводила до голоду, небаченої дорожнечі і спекуляції. Грабіжницькі дії інтервентів не обмежувалися містами, вони поширювалися і на села повіту. Постійні реквізиції зерна, картоплі, худоби, фуражу, стягнення непомірних контрибуцій поглиблювали занепад сільського господарства. Не вистачало коней і робочої худоби, щоб зорати поля, не було насіння для посівів.

Призначений волинським губернським старостою поміщик Д.Андро розпочав свою діяльність з відновлення права приватної власності. Спеціальною постановою він вимагав від робітників і селян негайно повернути все майно, конфісковане у капіталістів і поміщиків Радянською владою. За порушення цього наказу винні каралися штрафом до 3000 крб., або ув'язненням на термін до трьох місяців [75]³⁷. У придушенні народних виступів Д.Андро рекомендував начальникові Луцької повітової "державної варти" спиратись на допомогу німецького командування.

³⁷ /75/ Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 65.

Незабаром на Волинь перекинувся Всеукраїнський страйк залізничників. 15 липня не вийшли на роботу робітники й службовці Коростенського, Сарненського і Здолбунівського залізничних вузлів. Через декілька днів до них приєдналися залізничники Ковеля, Луцька, Ківерців, Рожищ, Маневичів та інших станцій. Поряд з вимогами поліпшення умов життя, узаконення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати, стояли вимоги звільнення заарештованих робітників, гарантії недоторканості особи, відновлення діяльності профспілок і Рад, виведення з України німецько-австрійських військ [75]. "Страйк залізничників – писав в донесенні губернський староста Д.Андро, – набув політичного характеру. Необхідно вжити рішучих заходів, оскільки він може поширитися на інші установи та підприємства".

Активну боротьбу проти окупантів та загонів "державної варти" вели селяни Луцького повіту. Біднота відмовлялася повернути поміщикам землю, майно, господарський інвентар, випасала худобу на пасовиськах, переданих окупантами колишнім власникам. Наприклад, жителі с.Сокіл відмовилися здати зброю і конфіскований у поміщика господарський інвентар. Тривожні повідомлення надходили з с.Колки, де біднота не визнавала прав колишнього власника лісу [154].

У донесенні губернському старості начальник Хелмсько-Волинського управління землеробства і державного майна писав, що мешканці с. Духче Бережницької волості "роблять що хочуть: рубають ліс, косять сіно, випасають худобу на панських пасовиськах, ведуть себе так, як вели при більшовиках" [155].

У другій половині листопада 1918 року українські повстанські війська розпочали визволення України. Німецько-австрійські загарбники відступали під їх ударами. На кінець 1918 року значна територія Волині, зокрема її північно-західна частина, була визволена від окупантів.

Складну соціально-політичну ситуацію на Волинському Поліссі зуміли використати більшовики. У Сарнах, Дубровиці та навколишніх селах поспішно

створювалися підпільні більшовицькі комітети, а у Сельці, Колках, Бересті, Орв'яниці, Бережниці – партизанські загони. Влітку 1918 р. дубровицькі більшовики налагодили зв'язки з більшовицьким підпіллям Рівного, Коростеня, Лунінця та Гомеля.

20 липня 1918 р. підпільна конференція більшовиків Дубровиці схвалила рішення I з'їзду КП(б)У "Про збройне повстання і закликала комуністів до ще більш активної пропагандистської організаторської роботи серед населення та солдатів німецького гарнізону." 20 липня 1918 р., зібравшись на другу підпільну конференцію, більшовики розробили план повстання. Голова підпільного ревкому С.Лясковець доповів учасникам конференції про готовність до бойових дій майже двох тисяч партизанів [50]³⁸.

21 листопада 1918 р. озброєні повстанці захопили владу у місті Дубровиці. Ними згодом були изволені Висоцьк, Володимирець, Сарни, Антонівка, Столін. Утворилася соціалістична повстанська республіка, яка мала своє самоврядування. У Дубровиці діяли органи Пригоринської соціалістичної республіки, тобто відділи військово-революційного комітету: військовий, пропаганди, і агітації, охорони здоров'я, земельний, комунального господарства, фінансовий, а також "бойовий осередок", який виконував чекістські функції. Для захисту "республіки" був створений 1-й Дубровицький комуністичний повстанський полк [51]³⁹.

З ініціативи ВРК були запроваджені свої грошові знаки, зразки яких, нажаль, не дійшли до нашого часу.

Про розвиток подій на Волинському Поліссі доповідали В.Леніну, який направив туди свою довірену особу – уповноваженого ЦК РКП(б) О.Ільїна. Той за вказівкою вождя почав інтенсивно проводити "лінію партії" і зумів прибрати до рук ватажків селянських загонів. О.Ільїн створив так звану Військову раду повстанських комуністичних військ Білорусії та захисту України, яка слухняно

³⁸ /50/ ДАРО. Фонд 1310, опис 1, справа 4, аркуш 19.

³⁹ /51/ ДАРО. Фонд 1310, опис 1, справа 4, аркуш 21.

виконувала вказівки Москви. Лише наприкінці січня 1919 р. військам Директорії вдалося опанувати ситуацію на Поліссі.

13 листопада 1918 року лідери УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія), УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів), УПСС (Українська партія соціалістів-самостійників) утворили новий орган влади – Директорію на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою. За допомогою січових стрільців отамана Є.Коновальця та повстанських загонів 14 грудня 1918 року Директорія здобула владу в Києві, згодом поширивши її на більшу частину України. З нагоди переходу влади до Директорії Луцька дума організувала урочисте засідання. Після виступів, здравниць на честь нового повітового комісара збори гласних ухвалили резолюцію: "Вітати Директорію Української Народної Республіки і побажати їй дальшої успішної роботи щодо зміцнення свободи та порядку на землі українській" [110]⁴⁰.

12 березня газета "Правда" писала, що під впливом успішних наступальних дій радянських військ розгортається боротьба трудящих проти петлюрівців [116]⁴¹.

Новоутворені ревкоми в Колках, Сильному, Торчині, Чарукові, Полонці, Щурині, Луцькому, Дубнівському, Рівненському та інших повітах готують виступи місцевих загонів. Але здійсненню наміченого повстання перешкодили поляки, які розпочали окупацію Волині. Тут відбулися запеклі бої між польськими і петлюрівськими військами. У квітні 1919 року у Рівному перебувала Директорія, де було сформовано новий соціалістичний кабінет міністрів на чолі з Б.Мартосом, який водночас зайняв посаду міністра фінансів.

Суперечності, спричинені поразками на фронтах, роздирали Директорію, які зумів використати отаман В.Оскілко. Він прийняв авантюрне рішення захопити верховну владу, а тому відкрив фронт більшовикам. Коли це не допомогло захопив силою нову "столицю" Директорії – Рівне й заарештував частину уряду. Але не весь, бо більша частина його перебувала на той час у

⁴⁰ /110/ // Нова рада. – 1918. – 10 квітня.

⁴¹ /116/ // Правда. – 1919. – 12 марта.

Здолбунові. Успіх В.Оскілка був тимчасовим, С.Петлюра зумів зібрати сили, щоб придушити заколот. В.Оскілко з частиною свого війська втік до Польщі, прихопивши з собою десяток мільйонів карбованців.

На початку травня більшовики вибили Директорію з Рівного і знову, як писав В.Винниченко, "розпочалося вагонне животіння, блукання по станціях, містечках, без притулку, без ладу, без війська, без території й з ворогами з усіх боків". Лише 20 травня Директорія отримала нову столицю – Кам'янець-Подільський.

27 травня 1919 року над Луцьком з'явилися польські аероплани, а 29 травня, після короткої сутички, зі сторони села Красного вступили польські передові частини під командуванням генерала Й.Карніцького. Але подальше просування поляків було зупинене. Розвиваючи наступ на Рівненському напрямку, більшовицькі війська 22-23 травня вступили в Рівне і Здолбунів. [103].

Потіснивши війська Директорії, Червона Армія до кінця червня захопила майже всю Волинь, безпосередньо зіткнулася з польськими інтервентами. Але не зважаючи на крах Директорії і відновлення Радянської влади на більшій частині Волинської губернії, місто Луцьк залишилося окупованим поляками. Сюди вступили частини розбитих петлюрівських дивізій.

Наприкінці 1919 року збройні сили Директорії практично розпалися. Українська Галицька армія Західноукраїнської Народної Республіки перейшла на службу до денікінців. Розквартироване на Волині петлюрівське військо під командуванням отамана О.Волоха заявило у грудні про визнання Радянської влади. Військові загони, очолювані отаманом М.Омеляновичем-Павленком і Ю.Тютюнником, не визнали жодної влади. Частина з них обурена діями С.Петлюри, зокрема його союзницькими відносинами з Ю.Пілсудським, вела бойові дії як проти радянських так і проти польських військ. Сам С.В.Петлюра із своїм найближчим оточенням переїхав 6 грудня 1919 року до Польщі. Початок нового 1920 року не вніс суттєвих змін у суспільно-політичну обстановку на Волині. Зайнятий військами Польщі Луцький повіт, у якому

поляки прагнули назавжди закріпитися, був відірваний від східної частини губернії де відновилася Радянська влада.

21-24 квітня 1920 року Ю.Пілсудський уклав з С.В.Петлюрою таємний договір (так звану Варшавську угоду, згідно з якою до Польщі відходила Східна Галичина, частина Полісся і Західна Волинь) [104]. Прикриваючись цією угодою польські власті на свій лад організували управління краєм. Луцьк став центром новоутвореної Волинської округи. Тут перебувала канцелярія начальника, знаходилися військові частини інтервентів.

Уся повнота влади належала адміністрації, що призначалася з польської шляхти. Розпорядження польських комісарів, місцевих представників польської окупаційної влади мали силу закону.

Місцеве населення сплачувало численні податки. Так, у 1919-1920 роках лучан чотири рази оподатковували нібито для того, щоб зібрати гроші на боротьбу з епідемією тифу. Насправді кошти витрачались на воєнні дії.

Такі дії польських властей скоро викликали незадоволення не лише українських трудящих, а й солдатів петлюрівської армії, які відмовлялися виконувати накази своїх офіцерів і польських начальників, неодноразово виступали із зброєю в руках проти польських окупантів .

У той самий час залишки армії УНР на Волині готувалися до так званого Зимового походу, метою якого було прорватись у тил денікінської та більшовицької армій, з'єднатися з повстанцями і продовжувати боротьбу за українську державу [104]⁴².

5 грудня 1919 р. почався нині вже овіяний легендами Зимовий похід. В історії воєн не знайдено подібного прикладу щоб таке мале число вояків – лише три з половиною тисячі –могло оперувати в тилу ворога цілих півроку. Ось що писав очевидець: "Нашу армію в "Зимовім поході" назвав один його учасник "ферментом нації". Як бродило в хімічнім процесі потрібне для утворення нової сполуки, так Українська Армія своїм славним "Зимовим походом" сприяла кристалізації бажань, віри й надій українського народу біля

одної ідеї – Самостійної України, держави вільного народу. Крім суто військових завдань, також для справи української політичної пропаганди, словом і ділом, серед українських мас значення "Зимового походу" було величезне. "Зимовий похід" був вершком революційно-визвольних змагань українського народу власними силами".

У той час як учасники Зимового походу рейдували у більшовицькому тилу, представники УНР і Польщі 22 квітня 1920 року підписали політичний договір та військову конвенцію.

Загальний зміст договору такий: Польща визнавала право України на незалежне державне існування та визнавала уряд Української Народної Республіки на чолі з Симоном Петлюрою за верховну владу України. Кордони між Польщею й Україною мали проходити майже по тій лінії, яка існувала пізніше між Польщею і радянською Україною (тобто по річці Збруч). Обидва уряди зобов'язувалися не укладати жодних міжнародних угод, які б зачіпали інтереси договірних сторін, а також забезпечувати національно-культурні права – Польща українцям і Україна полякам.

26 квітня 1920 року три добре озброєні польські армії чисельністю понад 65 тис. солдатів і офіцерів, разом з 15-тисячним військом Директорії, розпочали бойові дії на Україні під гаслом "За нашу і вашу свободу". Це був, безперечно, історичний факт, оскільки два здавна ворожих народи знайшли спільну мову і об'єдналися проти спільного ворога. Велика перевага у чисельності військ і техніці, краще озброєння дали змогу полякам і петлюрівцям наприкінці квітня захопити Новоград-Волинський, Овруч, Житомир і 6 травня оволодіти Києвом.

28 квітня 1920 року Політбюро ЦК РКП(б) затвердило план контрнаступу проти поляків, розроблений командуванням Червоної Армії. Головний удар повинні були завдати армії Західного фронту в Білорусії, допоміжний – війська Південно-західного фронту в напрямку Житомир–Рівне–Луцьк–Брест. Вранці 5 червня її ударні сили Першої кінної армії прорвали польський фронт в районі Умані, а через два дні кінармійці оволоділи Житомиром.

Перша Кінна армія С.Будьонного з червня по серпень 1920 року, розгромивши добірні полки польської армії генерала Ю.Галлера, оволоділи Волиню. Проте, при допомозі країн Антанти, зуміли нанести серйозну поразку військам Червоної армії у боях на підступах до Варшави.

За Ризьким мирним договором, підписаним 1921 року між представниками РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею – з другого, Луцький, Володимир-Волинський, Дубнівський, Ковельський, Рівненський, частина Кременецького, Овруцького, Острозького і Новоград-Волинського повітів відійшли до Польщі. Луцьк став центром новоутвореного Волинського воєводства. На цей час Волинське воєводство займало територію 30 290 км², до нього входило 10 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубнівський, Здолбунівський, Ковельський, Костопільський, Кременецький, Луцький, Любомильський і Рівненський, 31 місто і 95 громад та 1 730 000 жителів. В УРСР Волинь займала територію 26 050 км, на якій проживало 2 093 000 мешканців, і була поділена на округи Бердичівський, Шепетівський та Волинський. Саме Волинський округ в УРСР мав у 13 районах 11 міст і 1298 сіл, займав територію 9 980 км² де проживало 690 000 мешканців. Польща володіла Західною Україною і Західною Білорусією до 17 вересня 1939 року [68].

Загальна розруха, до якої довела економіку царської Росії Перша світова війна, призвела до кінця нормальному грошовому обігу. Після початку війни в обіг не було випущено жодної повноцінної монети; навпаки, якщо за першу мирну половину 1914 року було відкарбовано 536 тисяч рублевіків і на 600 тисяч рублів монет 50 копійок, то вилучення монет за весь рік склало більше 8 млн. рублів. Монета, яка поступала в казну, в ній і залишалася [134]⁴³. Зате в десятки разів виросло карбування білонної монети, необхідної (і вдвічі більш вигідної) для оплати утримання великої армії, дислокованої за державним кордоном. Карбування білонної монети проводилася до серпня 1917 року, але обсяг її різко впав. До того ж ці монети тезаврувались населенням.

Вже у 1914 р. дефіцит російського державного бюджету досяг 39% загального обсягу витрат і за три наступні роки він піднімався відповідно до 74, 76 і 81 % [80]⁴⁴. За цей період кредитний рубль знецінився майже в чотири рази.

У період між початком світової війни і лютим 1917 року при суттєвому зменшенні обсягу золотого запасу, випуск паперових грошей збільшився до 10 млрд. рублів. У період між Лютневою і Жовтневою революціями до випуску паперових грошей було добавлено ще 9 млрд. рублів. Допустимий рівень був піднятий до 16,5 млрд. рублів – цифра, насправді, вже була піднята [73]. П'ять разів Тимчасовий уряд піднімав допустимий законом рівень випуску паперових грошей і в кожному з цих випусків це проводилось заднім числом. Таким чином, криза фінансової системи, хронічна інфляція, довершили розвал народного господарства Росії.

Націоналізація банків була самим простим і найбільш конкретним пунктом більшовицької фінансової програми. Партійна більшовицька конференція, яка пройшла у квітні 1917 р., виставила вимогу "...встановлення державного контролю за всіма банками з об'єднанням їх в єдиний центральний банк", а IV з'їзд партії, який відбувся в липні-серпні 1917 р. прямо закликав до "націоналізації і централізації банківської справи" [4]⁴⁵. Напередодні Жовтневої революції В.Ленін безапеляційно приєднався до традиційної точки зору на роль банків при соціалізмі: "Без крупних банків соціалізм був би нездійсненим. Крупні банки є той державний апарат, котрий нам потрібен для здійснення соціалізму і котрий ми беремо готовий у капіталізму... Єдиний крупніший з крупніших державний банк, з відділеннями у кожній волості, при кожній фабриці – це вже дев'ять десятих соціалістичного апарату" [91]⁴⁶.

Російська банківська система розпадалась на три шари. На її чолі стояв Державний банк, який був одним з урядових відомств і у відповідності до свого статуту підпорядковувався безпосередньо міністрові фінансів. Він контролював

⁴³ /134/ Спасский И. Русская монетная система. Изд. 4-е. – Ленинград, – 1970. – С. 238.

⁴⁴ /80/ Карр Э. История Советской России. – Т. 1-2. – М.: Прогресс, 1990. – С. 515.

⁴⁵ /4/ Атлас М.С. Национализация банков в СССР. – М., 1948. – С. 6.

⁴⁶ /91/ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 34. – С. 307.

грошовий обіг і кредит, маючи з 1897 р. монополію на випуск паперових грошей, діяв у якості банкіра по відношенню до уряду й інших банківських установ країни та виконував у більш широкому змісті признані функції центрального банку. Наступне місце посідали біля 50 акціонерних банків, які займались здійсненням загальних банківських операцій і які складали ядро всієї системи. Серед них були "сім банків акул", на долю яких припадало більше половини усіх основних капіталів та вкладів [4]. Третій шар складала сітка спеціалізованих банківських і кредитних установ, які обслуговували конкретні галузі виробництва чи торгівлі, чи окремі групи населення. Вони різнилися за розмірами – від крупного московського Народного банку, який фінансував кооперацію, до незначних за масштабами місцевих кредитних установ. У відповідь на саботаж банків, репресивними методами більшовики до кінця 1918 р. ліквідували складну систему банків Російської імперії, зливши усі установи в Національний банк. Одночасно було покінчено з ще однією аномалією минулого: офіційним декретом від грудня 1918 р. оголошувалось про ліквідацію "усіх діючих в межах РСФРР іноземних банків" [130].

В умовах громадянської війни і розрухи Радянський уряд прибуток отримувал лише шляхом експлуатації інфляційних можливостей своїх друкарських станків. Більшовики друкували паперові гроші в таких катастрофічних масштабах, яких ще тогочасний світ не знав.

З промислового центру гігантська грошова маса бурхливим потоком вирвалася на периферію, яка виробляла продукти харчування. Такою периферією була і Волинь. Політика більшовиків у фінансовій сфері, у більшості випадків, відбувалась тут опосередковано у контексті загальних проблем ще недавно єдиної держави, і, безпосередньо, під час червоної інтервенції на Україну та у досліджуваний регіон зокрема.

Фінансова система молоді Української держави в умовах інтервенції та громадянської війни не змогла за короткий час суттєво змінити ситуацію і стала заручницею подій. Місцеві самоврядування Волині були відпущені центральними властями "на власні хліба" і виживали як могли.

Уся строкатість соціально-політичної ситуації на Волині проявляється у тогочасних грошових знаках та бонах – пам'ятках епохи.

РОЗДІЛ III.

ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВІ ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ І СПЕЦИФІКА ЇХ ОБІГУ НА ВОЛИНІ

3.1. Класифікація грошових знаків і бон Волині.

У залежності від мети дослідження грошових знаків та бон їх класифікація може бути здійснена з різних позицій і точок зору, а саме:

- хронологічного підходу;
- соціально-економічної характеристики природи грошових знаків;
- техніко-виробничої характеристики;
- зовнішнього вигляду грошового знаку.

Найбільш універсальною класифікацією для історика-боніста є соціально-економічна характеристика природи паперових грошових знаків, яка дає підстави класифікувати їх у залежності від:

- етапів суспільного розвитку країни, під час яких проводилась емісія того чи іншого грошового знаку;
- характеристики емітента;
- виду емісії;
- характеру емісії;
- приналежності грошового знаку до тієї чи іншої форми грошей;
- сфери і території функціонування знаку.

При класифікації паперових грошових знаків України в залежності від етапу суспільного розвитку країни можуть бути виділені групи знаків:

- царської Росії;
- перехідного періоду (громадянська війна і національно-визвольні змагання);
- соціалістичного періоду (РРФСР, СРСР);

З погляду соціально-економічної характеристики емітента варто розрізняти грошові знаки, випущені урядами Російської імперії, Тимчасового

уряду, Центральної Ради, гетьманату, Директорії, РРФСР, СРСР, місцевими самоврядуваннями, приватними підприємствами та особами. В залежності від виду емісії можуть бути виділені грошові знаки, випущені в централізованому і децентралізованому порядках.

З точки зору характеру емісії відомі грошові знаки, що випускалися для покриття видатків держави, органу влади а також знаки, емітовані в якості короткотермінового кредитування товарообігу. По приналежності до тієї чи іншої форми грошей можуть бути виділені знаки, що є кредитними чи паперовими грошима.

За сферою функціонування грошові знаки можна розмежувати на дві групи:

- грошові знаки, що мають загальний обов'язковий характер (емітент оголошує знаки свого випуску обов'язковими до прийому в платежі, тобто вони використовуються при здійсненні любых грошових розрахунків);
- знаки, які мають необов'язковий характер (призначаються дійсними лише на території підприємств і організацій, що випускають той чи інший грошовий знак).

З точки зору території функціонування грошові знаки, випущені Російською імперією, Тимчасовим Урядом, РРФСР, УНР, СРСР, можна розглядати як загальнодержавні грошові знаки, а грошові знаки самоврядувань Волині – як такі, що обіг їх дійсний на частині території держави.

У даному дослідженні з усієї маси паперових грошових знаків Волині виділені в якості об'єкта систематизації:

- грошові знаки урядів Російської імперії і Тимчасового Уряду;
- грошові знаки (загальнодержавні емісії) РРФСР та СРСР;
- грошові знаки Центральної Ради, гетьманату та Директорії УНР;
- грошові знаки Головного Командування Збройними Силами Півдня Росії;

- грошові знаки окупантів (Німеччини, Австро-Угорщини, Польщі);
- місцеві емісії самоврядувань Волині;
- приватні регіональні випуски.

Запропонована автором дослідження класифікація паперових грошових знаків, які знаходилися в обігу на Волині, базується на тому, що бони регіону розглядаються насамперед як історичні джерела та державні або ж регіональні документи.

Принцип класифікації бон Волині наступний:

I. За умовами і характером обігу бони Волині поділяються на два класи:

А. Бони обов'язкові.

Б. Бони необов'язкові.

Окремо враховується примкнута до бонів група:

В. Знаки спеціального призначення.

II. По емітентам бони поділяють на три категорії:

1. Загальнодержавні емісії.

2. Обов'язкові випуски на місцях.

3. Місцеві необов'язкові випуски.

Кожна із цих трьох категорій бон має свої підрозділи, а саме:

1а. Російської імперії.

1б. Тимчасового уряду.

1в. ЦР, гетьманату та Директорії.

1г. РРФСР, СРСР.

1д. Інтервентів та окупантів, в тому числі військові гроші.

2а. Міських управ.

2б. Відділів Державного чи Народного банків.

2в. Пригоринської соціалістичної республіки.

3а. Релігійних громад.

3б. Підприємств, організацій, установ.

3в. Добровільних організацій (громадські зібрання).

Класифікація бон представлена графічно на схемі. (Таблиця 3.1) Нижче приводиться конкретне перерахування бон і емітентів, які включені в схему.

А. Обов'язкові. Для них передбачався загальний обов'язковий прийом в платежі.

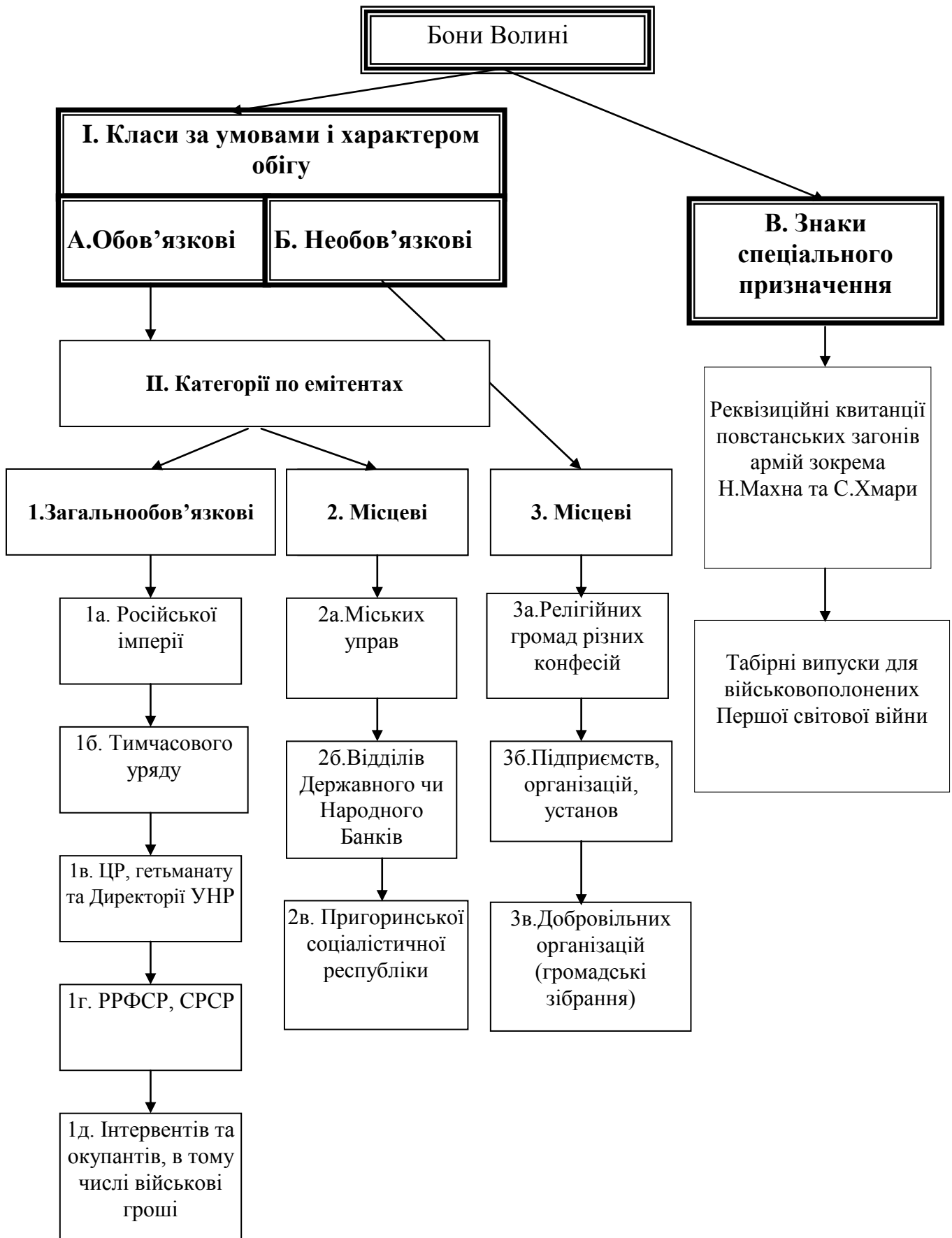
Б. Необов'язкові, тимчасові бони. До цієї категорії відносяться бони, які визначаються дійсними лише на території підприємств та організацій, що їх випустили. Вони з'явилися в результаті війн, революцій тощо. Емітенти сподівались, що згодом зможуть викупити їх шляхом обміну на загальнодержавні гроші. Приватні або внутрішні бони перебували в обігу тільки на взаємодовірі.

В. Знаки спеціального призначення. Термін введений Клименком О.О. в монографії "Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 рр." Тернопіль, 1999. Обов'язковість їх обігу базувалася не на економічних засадах, а на факторі зброї.

- 1. Загальнодержавні (загальнообов'язкові) гроші** – були в обігу на всій території країни.
- 2. Місцеві обов'язкові випуски.** До них відносяться бони і грошові знаки, що контролювалися емітентом, який оголосив знаки свого випуску обов'язковими до прийому в платежі.

Таблиця 3.1

Класифікація грошових знаків та бон Волині.

3.2. Паперові грошові знаки царського та Тимчасового (лютий-жовтень 1917 року) урядів Росії

3.2.1 Грошові знаки царської Росії. Кредитні білети Російської імперії продовжували перебувати в обігу на Волині після повалення самодержавства, в період іноземної інтервенції й громадянської війни, аж до 1921 року. До них належали 1руб. вірця 1898 року, 3 руб. – вірця 1898 – 1905 рр., 5 руб. та 10 руб. – вірців 1898 – 1909 рр., 25 руб. вірця 1899 і вірця 1909 р. з портретом Олександра III, 50 руб. – вірця 1899 р. з портретом Миколи I, 100 руб. – вірців 1898 р. і 1910 р., з портретом Катерини II і 500 руб. – вірця 1898 р. і 1912 р. з портретом Петра I. Грошові знаки виходили за літографськими підписами керуючого Державним Банком. Більшість випусків 1898 – 1904 рр. підписував Е.Плеске, випуски 1905 – 1910 рр. – С.Тімашов, 1910 – 1912 рр. – А.Коншин, а всі наступні випуски 1912-1917 рр. – І.Шипов. На кожній купюрі друкувався власний шестизначний номер і літерна серія з двох букв російського алфавіту. Літерно-числові серії давали можливість визначити суми емісій і уточнювати періоди їх випуску. Чергування букв і номерів відбувалося в такій послідовності: порядковий номер у процесі друкування зростав від 1 до 1млн. (для 50, 100 і 500 карбованцевих білетів від 1 до 200 тис.), після чого рахунок починався знову. Однак, при цьому остання літера серії замінювалась наступною в порядку російського алфавіту. Коли всі літери було вичерпано (в замінах використовувалось 28 літер, в тому числі – "єрь", "ять" і "фіта", але не брали участі ж, й, ш, щ, ы, ю) змінювалася перша літера, поступаючись місцем черговій літері алфавіту.

На одно – і п'ятикарбованцевих білетах, які почали виходити з 1915 року, порядкові шестизначні номери були замінені тризначними числами, які збільшувались на 1 одиницю кожен раз після випуску 1 млн. купюр. Текстова частина повторювалась без змін на всіх кредитних білетах. Основний текст стверджував, "Государственный банкъ размениваетъ кредитные билеты на

золотую монету без ограничения суммы (1 рубль = 1/15 империала содержит 17,424 долей чистого золота)". Далі вказувалось, "1. Размѣнь государственных кредитных билетов на золотую монету обеспечивается всеѣмъ достоинствомъ государства. 2. Государственные кредитные билеты имѣють хождение во всей империи наравнѣ съ золотою монетою" і, нарешті, попереджувались фальшивомонетники: "За поддѣлку кредитныхъ билетовъ виновные подвергаются лишенію всехъ правъ состоянія и ссылкѣ въ каторжную работу".

На всіх російських банкнотах був зображений герб Імператорського російського уряду, який проіснував до лютого 1917 року (Е).

Грошовий знак "Двадцать пять рублей" друкувався на білому папері. Загальний фон аверса – рожево-оранжевий. Друк – чорний. Реверс – двоколірний – лівий бік рожевий, з водяним малюнком, на якому зображено портрет імператора Олександра III. На правому боці, на зеленому фоні, також зображений портрет імператора Олександра III. Портрет, рамка, герб і друк – чорні. Папір з водяними малюнками. Розмір паперу: 178 x 108 мм. Білети до 1909 року випускались з підписом А.Коншина, з 1909 року і до 1917 р. – І.Шипова (Б.1).

Грошовий знак "Сто рублей" (розміри 258 x 120 мм) надрукований на жовтому папері. Ліворуч на аверсі на світло-коричневому фоні в полі алонжа портрет імператриці Катерини II. Праворуч, на більш темному фоні, напис: "Государственный кредитный билетъ Сто рублей". Друк – чорний. На реверсі в овалі зображений портрет імператриці Катерини II. Малюнки виконані сіро-чорними кольорами. Водяний знак – квадрати. Білети випускались лише з двома підписами керуючих Держбанком з 1910 по 1912 рік з підписом А.Коншина, з 1912 року і до 1917 р. – І.Шипова (Б.2).

Грошовий знак 500 рублів Російської імперії зразка 1912 року. Білет має 275 мм в довжину і 127 мм. в ширину. 3/4 довжини аверса і близько 7/10 довжини реверса покриті друком, решта площі залишено незадрукованою, за винятком її нижньої частини. Папір білету-білий з водяним знаком, який утворює візерунок зі світлих цифр "500", що повторюються на темному полі, і

розміщені косими рядами під кутом 45° по довжині білету та чергуються перпендикулярно одна до одної. У лівій чверті візерунка, зображений портрет Імператора Петра 1, виконаний водяним знаком. Аверс білету складає п'ять окремих ознак:

а) власного малюнка, який складається з двох бокових прикрас, тексту і слова "Управляющий" з його підписом і слова "кассир";

б) лінійної сітки ;

в) кольорової розетки з цифрою "500" і рельєфно-гільоширної сітки з кольоровим орнаментом і цифрами "500";

г) підпису касира;

д) серія з нумерацією білета.

Рисунок білета, який складається з тексту і двох бокових прикрас, віддрукований темно-зеленою фарбою. Текст розміщений в восьми рядках:

"ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КРЕДИТНЫЙ БИЛЕТ ПЯТЬСОТ РУБЛЕЙ".

Государственный Банк разменивает кредитные билеты на золотую монету без ограничений суммы (1 рубль= $1/15$ имперяла, содержит 17,424 долей чистого золота)".

Перший рядок із словом "ГОСУДАРСТВЕННЫЙ" розміщений горизонтально в верхній частині білету і виконаний товстими літерами, обрамленими тонкою контурною з відтінками лінією. Другий рядок тексту із словами "КРЕДИТНЫЙ БИЛЕТ" – довший від попереднього, розміщений дугоподібно і обернений опуклою частиною догори. Літери слів "КРЕДИТНЫЙ БИЛЕТ" з візерунками, відтінені праворуч і знизу штриховою тінню, і у верхній своїй частині темні, а в нижній частині – світлі. Нижче від цього рядка розміщений в два рядки напис "ПЯТЬСОТ РУБЛЕЙ". Великі букви напису з візерунком покриті горизонтальними штрихами на невеликій відстані тонкою з відтінками контурною лінією, крім того, праворуч і знизу літери відтінені косими штрихами під нахилом. Під цим написом віддруковано прямими друкованим шрифтом: "Государственный Банк разменивает кредитные билеты на золотую монету без ограничения суммы (1 рубль= $1/15$ имперяла содержит

17,424 долей чистого золота)." Верхніх три рядки цього напису однакової довжини, а четвертий трохи коротший від інших. Нижче цього напису, і дещо лівіше від нього надруковано, прикрашене курсивним шрифтом, слово "Управляющий", а напроти нього, в цьому ж рядку, підпис керуючого Державним Банком. Нижче від слова "Управляющий" віддруковано таким же шрифтом слово "Кассир" і напроти нього, в цьому ж рядку, підпис касира.

Права і ліва прикраси являють собою два великих подовгастих орнаментальних щити, верхні половини яких утворюють картуші, прикрашені лавровими гілками і дубовим листям, але лаврові гілки розміщені в правому і лівому картушах симетрично по відношенню одна до одної. З січних завитків кожного картуша опускаються фестони з листя, фруктів і плодів. З цих же завитків відходять вниз стрічки, які утворюють на завитках петлі і закінчуються китицями, не доходячи до бічних орнаментальних прикрас нижньої частини щитів. На фоні лівого картуша віддрукований Держаний герб, а в самому щиті – дрібним шрифтом на 14-ти рядочках – витяг з закону:

1. "Размен Государственных кредитных билетов на золотую монету обеспечивается всем достоянием государства.
2. Государственные кредитные билеты имеют хождение по всей Империи наравне с золотой монетой.
3. За подделку кредитных билетов виновные подвергаются лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу."

У правому картуші знаходиться вензель імператора з імперською короною, а під ним – дві лаврові гілки, що перехрещуються. В щиті розміщена велика цифра "500" і "1912", виконані візерунчастим шрифтом з відтінками.

Під всім малюнком лицевого боку віддруковано друкарським способом за методом Орлова лінійну сітку, яка складається з тонких тісно розміщених вертикальних ліній коричневого, фіолетового і зеленого кольорів, проте система ліній зеленого кольору займає середню частину сітки і система фіолетових ліній утворює перехід від коричневих ліній до зелених. Віддаль між лініями сітки поступово збільшується від боків до середньої частини. (див.

техніко-виробничі ознаки.)

З розвитком інфляційного процесу в Росії розпочався процес зникнення дзвінкої монети з обігу. Через припинення розміну кредитних білетів на золото населення стало тезаврувати спочатку золоту, згодом срібну і врешті-решт мідну монету. Вже влітку 1915 року на Волині була відчутна гостра нестача розмінної срібної монети. А наприкінці 1915 року 10-ти рублеві монети продавались за 16 -17 паперових рублів, тобто лаж на золото склав 60-70 %. У зв'язку з цим, у відповідності з постановою Ради Міністрів від 25 вересня 1915 року уряд випустив паперові скарбничі марки розмінної вартості (Б.4).

Для виготовлення цих грошових знаків використовувались кліше 10, 15 і 20-ти копійкових поштових марок, надрукованих у 1913 році у зв'язку з святкуванням 300-річчя дому Романових. На лицевому боці марок-грошей зображені портрети імператорів, на зворотному – герб Російської імперії з текстом в рамці. Так, на зворотному боці марок номіналом 1, 2, 3 коп. розміщений текст: "Имеет хождение наравне с медной монетой", а на марках номіналом 10, 15 і 20 коп. надруковано: "Имеет хождение наравне с серебряной монетой". В якості матеріалу для виготовлення цих знаків використовувався тонкий перфорований картон.

Практика обігу нових грошових знаків швидко виявила суттєві недоліки в їх оформленні. В процесі зношення марок (що настало порівняно швидко), колір марок номіналом 1 коп. ставав подібним до кольору марок номіналом 15 коп. Аналогічну схожість по кольору набували марки вартістю 2 і 20 коп. Це не тільки вносило нові незручності в їх використанні, а й відкривало шлях для фальшивомонетників. За цієї причини зовнішній вигляд вказаних грошових знаків Міністерство фінансів і Держбанк згодом змушені були змінити. На аверсі марок 1 і 2 коп. для додаткового захисту були зроблені наддруківки у вигляді цифр "1" і "2". Проте ці емісійні заходи царизму були недостатніми. Розмінний голод не вдавалося вгамувати. Тому, у відповідності з указом від 6 грудня 1915 року, в обіг були випущені казначейські знаки вартістю 1, 2, 3, 5 і 50 коп. Окрім них були виготовлені грошові знаки 10, 15 і 20 коп., але до обігу

вони не потрапили.

Кожен з боків розмінних казначейських білетів мав прямокутне обрамлення у вигляді орнаменту, малюнка герба Росії, номіналу. На них були написи: "Имеет хождение наравне с медной монетой", "Подделка билета преследуется законом".

Поява марок – грошей і скарбничих знаків дрібних номіналів прискорила завершення процесу зникнення з обігу дзвінкої монети. З початку 1916 р., грошова маса в обігу на Волині, як і в цілому в Росії, практично повністю складалась з паперових грошових знаків, кількість яких непинно зростала.

У роки війни навантаження на друкарський станок настільки виросло, що технічне обладнання Експедиції заготовок державних паперів з натугою забезпечувало виконання отриманих заявок на кредитні білети.

З цієї причини у відповідності з наказом від 6 грудня 1915 року в обіг почали поступати державні кредитні білети номіналом 1 руб. зі спрощеним оформленням.

Якщо раніше випущені кредитні білети мали номер їх серій й індивідуальний номер знака, то останній був відсутній на нових купюрах. В інших аспектах їх зовнішній вигляд повністю повторював вигляд кредитних білетів 1 руб. зразка 1898 року.

Через недостатність в обігу грошових знаків в даний період суттєво розширилась сфера застосування в якості платіжних засобів деяких цінних паперів – білетів державного казначейства, купонів до облігацій державних позик і т.п. Високі темпи емісії паперових грошових знаків поряд із скороченням виробництва, яке в значній мірі переорієнтувалось на виконання воєнних замовлень, стали причиною швидкого росту цін на товари і серйозної диспропорції в грошовому обігу. У результаті цього за 1914–1916 роки знецінення рубля проходило швидкими темпами, і на передодні Лютневої революції купівельна спроможність рубля складала лише 26–27 довоєнних копійок. Водночас, станом на 1916 рік у населення осіло банківського срібла на

суму 114 млн., розмінного – на 172 млн. і мідної монети – на 23 млн. рублів [2]⁴⁷.

3.2.2. Грошові знаки Тимчасового уряду Росії (лютий – жовтень 1917 року). Продовжуючи імперіалістичну війну "до переможного кінця", Тимчасовий уряд Росії потребував грошей. Цей уряд першого складу здійснив ряд заходів по стримуванню темпів інфляції в країні, мобілізації наявних ресурсів, найбільш крупними з яких були випуск "Займа свободи", введення монополії на продаж цукру, чаю, сірників, тютюнових виробів й інших предметів народного споживання.

30 березня 1917 року Тимчасовий уряд опублікував постанову про випуск внутрішньої позики "Займа свободи". Розміщення облігацій позики було доручено синдикату банків, у який, окрім Державного банку, що брав на себе розміщення 50% позики, входило ще 30 банків. Позику, що також мала широке поширення на Волині, була випущена терміном на 49 років, з розрахунку 5% річних. Її погашення передбачалося здійснювати щорічними тиражами – один раз на рік (в грудні), починаючи з 1922 року.

На облігаціях позики Тимчасовий уряд потурбувався про розміщення патріотичного тексту: "Нужна затрата многих миллиардов, чтобы спасти страну и завершить построение свободной России на началах равенства и правды. Не жертвы требует от нас Родина, а исполнение долга. Одолжим деньги государству, поместив их в новый займ, и этим спасём от гибели нашу свободу и достояние".

Проте знедолене війною населення з неохотою підписувалось на позику. Тимчасовий уряд отримав від "Займа свободи" лише 4 млрд. руб.. З цієї причини в надрах уряду визрів проект щодо введення примусової позики, але він не пройшов. З перших днів свого існування Тимчасовий уряд приступив до активної емісії грошових знаків. 4 березня 1917 року він спеціальним наказом розширив право Державного банку на випуск грошових знаків до 8,5 млрд. руб. Потім послідував ряд спеціальних постанов (від 15 травня, 11 липня, 7 вересня,

⁴⁷ /2/ Атлас З.В. Очерки по истории денежного обращения в СССР 1917-1925. – М.: Финансы, – 1940. – С. 45.

6 жовтня), дякуючи яким обсяг емісії був швидко доведений до 16,5 млрд. руб [80].

Спочатку були випущені кредитні білети вартістю 250 "зелені" і 1000 рублів, "думские", (від зображеної на знаку 1000 руб. Державної Думи), пізніше – скарбничі знаки 20 і 40 руб., які були названі "керенками" (від імені прем'єр-міністра Тимчасового уряду Керенського А.Ф.) або в народі їх прозвали ще "от кваса ярлыки" [100].

Державні кредитні білети 250 рублів і 1000 рублів (В.5) були випущені Тимчасовим урядом Росії згідно з наказом від 26.04.1917 року. На 250 рублях на аверсі є тільки тексти, підписи та цифри номіналу. Малюнків немає. На реверсі – в центрі під двоголовим орлом, позбавленим царських регалій, зображено свастику. На 1000 рублях зображено Таврійський палац, в якому до революційного перевороту проходили засідання Державної Думи, і нової форми двоголовий орел з опущеними крилами, без імператорської корони, скіпетра і держави, й інших царських регалій і гербів. Орел нагадував гербового орла часів правління Олексія Михайловича – батька Петра I. Газета "Мова" 29.04.1917 року писала: "Юридична нарада, розглянувши питання про дальше використання знака державного герба, визнала, що двоголовий орел не зв'язаний з династією Романових, з ніяким державним ладом. Тому витягненням з нього титульних гербів, емблем монархічного характеру, орел може бути прийнятий для використання, як герб Вільної Російської Держави" [129]⁴⁸. Такий герб був зображений на всіх бонах Тимчасового уряду.

Оформлювач "думок" художник-графік І.Білібін використав в орнаменті і декілька свастик, розмістивши одну в центрі купюри, а дві – по боках, в якості фону для числа "1000" і "250". Незвичний для російських грошових знаків символ – свастика-хрест із загнутими під прямим кутом кінцями, – розміщена на грошах, ніби гарантувала ті життєві блага, які були обіцяні народів урядом.

⁴⁸ /129/ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М. – 1985. – С. 102.

Цей символ з древніх часів означав благополуччя, благодать і спасіння. Він зустрічався в образотворчому мистецтві багатьох країн – Древньої Індії, Китаю, Японії, Древньої Греції, був відомий він і в середньовічній Європі. Текст "думок" складався з одної фрази, запозиченої з кредитних білетів царської Росії "Государственный банкъ размѣняетъ кредитные билеты на золотую монету без ограничения суммы". Звичайно, обіцянка розміну була безпідставна, оскільки ще в липні 1914 року Рада Міністрів і Державна Дума Царської Росії офіційно припинила розмін на золото і надали Державному банку право виготовляти на мільйони карбованців кредитні білети без золотого забезпечення [25]⁴⁹ (Б.5).

На "думках" стояли підписи голови Державного банку І.Шипова і касира. Літерна частина складалася із сполучення двох літер, які давали можливість встановити час емісій. Емісії "думок" та кредитних білетів царської Росії обумовлювались фінансово-економічною кризою, грошовим голодом, дефіцитом державного бюджету. Фінансова напруга посилювалась тим, що частина купюр більших вартостей, поступаючи в обіг, не поверталась назад у державні каси, а осідала в заможних верствах міського і сільського населення, які сподівались на реставрацію влади і можливість обміну "кредиток" на золото.

Для полегшення розміну великих купюр підготували 20 і 40 рублеві знаки Державної Скарбниці, випуск яких почався згідно з наказом Тимчасового уряду від 22 серпня 1917 року. "Керенки" друкувались в експедиції заготівлі цінних паперів на папері з водяними знаками, форматом 60 x 50 мм в аркушах по 40 штук на кожному. 20 рублеві знаки фарбовані в коричневі тони, 40 рублеві – червоні на зеленому полі. Вони не мали ні номера, ні року випуску, ні звичних підписів керуючого і касира – обов'язкових атрибутів повноцінних паперових грошей. Знак мав тільки цифру номіналу і суворе попередження "Поддѣлка преслѣдуется закономъ".

Зразком для виготовлення "керенок" стала російська 10-ти рублева марка консульського мита. "Керенки" повторили її розміри, оформлювальні

⁴⁹ /25/ Волобуев П.В.Экономическая политика Временного правительства. – М.: Финансы, 1962. – С. 397-398.

малюнкові деталі й розміщення текстів. Тільки царський двоголовий орел було замінено емблемою Російської республіки у вигляді такого ж двоголового орла, але вже з опущеними крилами, позбавленого корон, скіпетра, держави та інших регалій, які його прикрашали раніше. На місці, де були надписи "консульська поштина" надруковано "казначейский знакъ в 20 и 40 рублей". У нижній половині, на світлому полі, замість "МИД" (Министерство Иностранных Дел), розміщувалось: "Обязателень къ обращению наравнь съ кредитными билетами".

Поряд з розглянутими грошовими знаками у 1917 році Тимчасовий уряд випустив в обіг марки-гроші номіналами 1, 2 і 3 коп. без водяних знаків. Для їх виготовлення використовувалось кліше від марок-грошей тих же номіналів зразка 1915 року (Б.4).

- 1 копійка – оранжевий фон, портрет Петра I;
- 2 копійки – зелений фон, портрет Олександра II;
- 3 копійки – червоний фон, портрет Олександра III.

Налякані кризою у промисловості, сільському господарстві, глибокими політичними потрясіннями у країні, багаті верстви населення Волині намагалися зробити грошові накопичення "на чорний день". Після зникнення з обігу золотої і срібної, потім і мідної монети не залишилося нічого іншого, як використовувати для накопичення крупні купюри "романівських" і "думських грошей". Крупні купюри майже повністю зникли з обігу на Волині вже влітку – восени 1917 року. Тому нові грошові знаки Тимчасового уряду "керенки" населення Росії намагалося використовувати в якості засобів обігу, а крупні купюри кредитних білетів – як об'єкт нагромадження [92].

3.2.3. Державні кредитні білети РРФСР взірця 1918 року. Після перемоги Жовтневої революції уряд РРФСР відчував гостру потребу в готівці. У значній мірі це було викликано тим, що працівники Експедиції заготівлі Державних паперів саботували і не виконували розпоряджень РНК. Швидке вичерпання запасів ставило під загрозу виплату заробітної плати робітникам, службовцям, червоноармійцям. Погана робота транспорту, розруха на

залізницях не дозволяли швидко переправляти грошові знаки, виготовлені в Петрограді і в Москві в інші міста і райони країни. По цій причині в деяких губерніях зупинились закупки продовольства, фуражу для армії, виплати грошового утримання солдатам, допомоги сім'ям червоноармійців, біженцям і т.п. Запаси грошових знаків – "романівських", "думських", "керенок", сконцентрованих у Народному банку, швидко вичерпались, необхідно було терміново забезпечити їх поповнення.

Згідно з декретом ВЦВК від 21 січня (3 лютого) 1918 р. в грошовому обігу до кредитних білетів були прирівняні 5% короточасні зобов'язання державного казначейства – цінні папери номіналами 1000, 5000, 10000, 25000, 100000, 5000000 і 10000000 руб, виготовлені ще до революції Міністерством фінансів для розміщення їх на фондовій біржі, у банках з метою отримання короткотермінових кредитів для покриття дефіциту бюджету. Ці зобов'язання мали типові уніфіковані оформлення і виготовлялись одnobічними. На аверсі російською, англійською, французькою мовами було вказано найменування цінного паперу, номінал, термін погашення і розміщений текст: "Предъявителю сего уплачивается 1 сентября 1918 г. Одна (чи відповідно, п'ять, десять і т.п. – авт.) тысячи рублей в Государственном Банке и его Конторах и Отделениях", а також найменування посад працівників скарбниці, і їх підписи (директор департаменту, начальник бухгалтерського відділення, бухгалтер). У нижній частині купюри був роз'яснювальний текст про порядок виплати відсотків її власнику. У лівій частині поля цінного паперу намальовані віньетки із зображенням в центрі герба Російської імперії, а також розміщені великі цифри, які позначали вартість цінного паперу. В обігу Волині знаходились закинуті стихією ринку зобов'язання з датами випуску від 1 жовтня 1916 року до 1 листопада 1917 року.

По цьому ж декрету ВЦВК у грошовому обігу до кредитних білетів були прирівняні білети (серії) державного казначейства номіналами 25, 50, 100, 500 руб., які були випущені ще до Жовтневої революції і виконували роль довготермінового державного кредиту. На аверсі даних грошових знаків була

вказана їх назва "Билет государственного казначейства", номінал, рік, підпис управляючого Державною Комісією погашення боргів, директора, бухгалтера, термін, по який дійсний білет, відсоток прибутку (3,6 або 4%). На реверсі розміщені текст положень про порядок начислення, виплати відсотків по білетах, їх використання в платежах казначейству і Держбанку.

Однак подібні заходи не вгамували грошовий голод, тому 12 лютого 1918 р. декретом РНК РРФСР в якості державних грошових знаків були визначені і 5% облігації "Позики Свободи" 1917 року по їх номінальній вартості 20, 40, 50, 100, 500, 1000, 5000, 10000 і 25000 руб. Вони не мали купонів (останні були відрізані) і майже не відрізнялись за зовнішнім виглядом. На аверсі облігації розміщені найменування, дата цінного паперу, номінал, із закликом Тимчасового уряду купити облігації, підписи членів цього уряду, номер купюри. У рамці намальовано приміщення Таврійського палацу, яке освітлено променями сонця. На звороті – текст про умови позики.

Після Жовтневої революції, у зв'язку з анулюванням зовнішнього і внутрішнього державного боргу, облігації втратили риси цінного паперу і з прийняттям декрету ВЦВК від 12 лютого 1918 року вони перетворились у звичайний державний грошовий знак. Такі ж перетворення відбулись і з купоновими листами цінних паперів. Циркуляром Центрального управління Народного банку РРФСР від 26 квітня 1918 року було оголошено список дореволюційних цінних паперів, купони від яких вводились до обігу.

Практично усі купони друкувались на папері білого кольору, за виключенням невеликої групи купонів, виготовлених з паперу кремового кольору. Купони різних номіналів відрізнялись по кольору, однак їх колір однакових номіналів в різних групах приблизно співпадає. Купони, як правило, мають суцільний, рівномірно зафарбований фон (ажурна сітка з тонких волосяних ліній, або широка кольорова з мереживними полями).

Усі розглянуті вище державні грошові знаки і їх замітники перебували у грошовому обігу Волині. Зокрема найбільш відомими виявилися 5%

зобов'язання Державного казначейства номіналами 1000, 5000, 10000, 25000, 50000 руб. з штампом Житомирського відділення Державного банку [33]⁵⁰.

Намагаючись навести елементарний порядок у сфері грошового обігу, ліквідувати його строкатість, уряд гетьмана 18 листопада 1918 року прийняв постанову про надання міністру фінансів права щодо вилучення з обігу тих цінностей, що мають обертання, як грошові знаки. Зокрема, у постанові йшлося про необхідність вилучення купонів і облігацій російських державних позик та білетів російської Державної скарбниці; 5% короткотермінових зобов'язань російської Державної скарбниці та інших цінностей [156]⁵¹. Проте стихія ринку виявилась сильнішою гетьманівської постанови і вказані заміники грошей продовжували перебувати в грошовому обігу Волині до Ризького миру.

Під час перебігу бойових дій, що точились між військами Директорії, Червоної армії і Другої Речі Посполитої, в травні 1919 року були введені в обіг на частині території Волині "Державні кредитні білети взірця 1918 року" вартістю 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500 і 1000 рублів.

Весною 1918 року Відділ образотворчих мистецтв Наркомату освіти РРФСР оголосив конкурс на кращий проект герба республіки, печатки Раднаркому, національного прапора і монет. У червні 1918 року V Всеросійський з'їзд Рад затвердив герб РРФСР. (див. геральдичні ознаки)

Проекти монет конкурс не ухвалив, очевидно з цієї причини, що ні грошове господарство країни, ні Монетний двір до карбування металеві монети не були готові. Потрібно було думати про малюнки для паперових грошей. Доки Нарком фінансів обдумував малюнки, кольори і форму нових паперових грошей, в терміновому порядку згідно з декретом РНК від 16 травня 1919, довелось друкувати купюри зі старих кліше, виготовлених ще Тимчасовим урядом. На цих білетах зустрілись несумісні елементи: двоголовий орел і дата "1918 рік".

⁵⁰ /33/ Глейзер М.М. История эмиссий расчетных знаков РСФСР образца 1919г. // Советский коллекционер. – №18. – М.: Связь, 1980. – С. 135.

⁵¹ /156/ ЦДАВО України. Фонд 1064, опис 1, справа 32, аркуш 42.

В історію грошового обігу вони ввійшли під назвою "Державні кредитні білети взірця 1918 року". У народі їх прозвали "п'ятаковки" завдяки підписами керуючого Народним Банком, точніше головного комісара Г.Л.П'ятокова, або "пензовки" – за місцем їх виготовлення в місті Пенза [97] (Б.6).

У травні 1919 року на території Волині з'явилися грошові знаки з державним гербом РРФСР. Це були маленькі (форматом 34x43 мм) знаки вартістю в 1, 2 і 3 рублі, які не мали ні номера, ні року випуску. Напис на них повідомляв, що "расчётный знак Р.С.Ф.С.Р. обязателен к обращению с кредитными билетами" (Б.7). Зазвичай випускались вони не розрізаними листами по 25 штук на листі. Як і українські шагівки на Волині їх називали "метелики"

У грудні 1919 року число номіналів розрахункових знаків РРФСР збільшилось: з'явилися купюри в 15, 30 і 60 рублів, також невеликих розмірів (74x44, 80x50, 89x56 мм) без року випуску. Всі ці випуски підготували ґрунт для масової емісії більш крупних номіналів (Б.8).

У березні 1920 року уряд РРФСР видав декрет, який повідомляв про випуск грошових знаків 1919 року, "соответствующих по своему внешнему виду новым советским формам государственного строя России". Ці грошові знаки були названі "расчётными знаками Российской Социалистической Федеративной Советской Республики 1919 года". Термін "расчётный знак" повинен був замінити стару назву "банковский", "кредитный" або "казначейский билет" і поширитись на всі види грошових знаків. Потім нові гроші отримали скорочену назву "совзнаки". Розрахункові знаки РРФСР випускались вартістю в 100, 250, 500, 1000, 5000 і 10000 рублів. Пізніше були випущені грошові знаки менших номіналів: 3, 5 і 50 рублів.

Хоча грошові знаки РРФСР і перебували грошовому обігу Волині їх популярність була невисока, швидше вимушена, пов'язана з перебуванням більшовицьких військ у тій чи іншій частині регіону. Населення традиційно використовувало і довіряло грошовим знакам Російської імперії.

3.3. Емісії паперових грошових знаків урядів Української Народної Республіки 1918-1920 рр.

3.3.1. Грошові знаки Української Народної Республіки. Емісії Центральної Ради (17 березня 1917-29 квітня 1918 років). Крайова влада, репрезентована Центральною Радою, ставши на шлях будівництва державності в Україні після Лютневої (1917 р.) революції в Російській імперії, з перших же днів проголошення Української Народної Республіки зіткнулася з проблемою тотального браку грошової маси, необхідної для господарських потреб країни.

Плануючи самостійно розпоряджатися своїми фінансами, провідники автономної республіки проте ще не ставили у середині 1917 року на порядок денний організацію власної національної грошової одиниці. Сподіваючись на розуміння потреб і проблем України в питанні фінансового забезпечення з боку Петроградського Тимчасового уряду, Центральна Рада у липні 1917 року "Статутом Вищого Управління Україною" визначила права і обов'язки свого уряду в цій сфері:

"§11. Генеральний Секретаріят передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

§12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріят по бюджету, ухваленому Центральною Радою" [21].

У процесі розвитку подій, коли стало очевидним, що принесе Україні єдиний економічний простір та федерація з ближнім могутнім сусідом, у політичних та державних колах почала визрівати думка про необхідність запровадження власної грошової системи. Спричинили до цього кілька суттєвих обставин. Господарська руїна, викликана війною, перервала традиційні господарські зв'язки не тільки між регіонами Росії, а й між українськими губерніями: Київською, Харківською, Чернігівською,

Подільською, Полтавською, Волинською, Катеринославською, Херсонською та Таврійською. Відцентрові тенденції призвели до появи економічних зон, які намагалися перейти на забезпечення власними ресурсами. Україна, де і за умов війни не припинялося виробництво товарів, в першу чергу продукції сільського господарства, потребувала значної кількості готівкових грошей, для забезпечення нормального товарообігу.

Після проголошення 2-го Універсалу, 3 липня 1917 р., заподадливість українських урядовців перед Росією, крім міркувань політичного плану, була зумовлена і тактичним кроком – вирішити на даному етапі свої фінансові проблеми за рахунок великого сусіда. Якщо в 1-му Універсалі робився закид в бік центрального російського уряду з приводу того, що "гроші, які збираються з нашої землі", він відмовляється повернути на потреби школи, освіти та організацію політичного та економічного життя в Україні, то тепер про фінанси взагалі не йшлося [54]⁵². Та незабаром стало зрозуміло, що суттєвих змін у цій галузі не відбувається.

Український уряд, якому невідкладно потрібно було вирішувати цілий комплекс проблем соціально-економічного розвитку держави, був зв'язаний по руках і ногах залежністю від Росії.

Протягом 1914-1918 рр. Волинська губернія була складовою частиною Російської держави, а це означало, що на її території мали обіг гроші, що випускав російський уряд. За час правління Тимчасового уряду Росія для покриття потреб ринку в грошах звертається до перевіреного способу – випуску великої кількості паперових грошей. У цьому російські урядовці вбачали вихід із становища, до якого призвели велика виснажлива війна та революційні руйнування. У результаті державні витрати перевищили загальні доходи в кілька разів. Уряду не залишалося нічого іншого, як використати принаду, тобто кинути на ринок у необмеженій кількості паперові гроші, спершу "думки", а потім і "керенки".

⁵² /54/ ДАЖО. Ф. 560, оп. 2. спр.7, арк 3.

Випуск великої кількості паперових грошей неминуче призвів до інфляції. Населення України, а більш за все селянство, все менше довіряло грошам російського уряду.

Однак, не зважаючи на те, що ринок був наповнений великою грошовою масою, на місцях її катастрофічно не вистачало. На початку літа 1917 року Тимчасовий уряд зовсім припинив постачання грошей в Україну. Корніловський наступ на Петроград у серпні 1917 року розірвав всілякі відносини з урядом Росії, а у листопаді почалась активна підготовка більшовиків до завоювання влади в Україні. Це призвело до того, що всі банки та відділення Державної скарбниці в Україні залишилися зовсім без грошей. Без зарплати залишились урядовці та службовий персонал всіх установ, підприємств, залізниць тощо. Перед Українським урядом постала проблема винайти своє джерело постачання грошової маси.

У жовтні 1917 року Секретаріат фінансів скликав представницьку нараду за участю директорів державних та приватних банків, кредитних установ. Обговорення велося навколо важливого питання – випуск власних грошей та цінних паперів.

Після проголошення 3-го Універсалу, 20 листопада 1917 року, Центральна Рада постала перед необхідністю виготовлення власних грошей, бо цього вимагав не тільки престиж новоутвореної самостійної держави, а й завдання термінового поліпшення фінансового стану. Проаналізувавши ситуацію, українські політики дійшли до висновку, що введення власної валюти призведе до якісних змін в економіці і, одночасно продемонструє світові рішучість українського народу відстояти свою незалежність.

З огляду на нестачу в касах банку та казначействах дрібних кредитових білетів передбачалося, що замість грошей вони видаватимуть білети державного казначейства, 5-процентних зобов'язань Державного казначейства попередніх років, купони 4-процентної серії воєнних позик 1914, 1915, 1916 років та Позики Свободи 1917 року. Усі громадські та державні фінансові установи зобов'язувалися приймати зазначені цінні папери при сплаті всіляких

внесків, а також за товари і послуги. За порушення цих вимог передбачалось покарання [152]⁵³.

Наступним важливим кроком стало прийняття 19 грудня 1917 року Центральною Радою "Тимчасового закону про випуск Державних Кредитових білетів Української Народної Республіки". В ньому, зокрема, вказувалося:

"1. Кредитові білети УНР випускаються Державним банком УНР у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, всім майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій.

2. Кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при цьому один карбованець містить 17, 424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів.

3. Українські кредитові білети ходять на рівні з золотою монетою.

4. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах"[20]⁵⁴.

Перші зразки українських паперових знаків у формі державних кредитних паперів (білетів) було випущено номіналом 100 крб. Згідно із законом від 6 січня 1918 р. карбованець поділявся на 200 шагів і прирівнювався до російського рубля, що полегшувало розрахунки та сприйняття його народними масами.

1 березня 1918 року Центральна Рада прийняла новий закон про грошову одиницю, карбування монети та друкування державних кредитних білетів, згідно з яким уряд УНР "за основну грошову одиницю прийняв гривню", що відповідала половині карбованця.

Першу українську банкноту – державний кредитний білет у 100 карбованців випущено в обіг 5 січня 1918 року (за старим стилем – 23 грудня 1917 року) (табл. 3.1). Закон Центральної Ради про обіг її та інших кредитних білетів вийшов наступного дня [144].

Ескіз 100 карбованців виготовив художник-графік, професор і ректор Української Академії Мистецтв у Києві – Георгій Нарбут. Художник не

⁵³ /152/ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. – К.: 1996. – Т. 1 – С. 164-168.

⁵⁴ /20/ Вісник Генерального Секретаріату Української Центральної Ради. – Число 3. – К.: 1918.

копіював існуючі банкноти, а створив особливий, глибоко-національний малюнок у стилі українського барокко.(див.орнаментальні ознаки.) На аверсі банкноти, у пишному рослинно-квітковому картуші – тризуб, позначення номіналу, (цифри складено з квітів) та свідчення, що 1 карбованець містить 17.424 долі (0,766656г) чистого золота. Біля картуша – зображення тризуба та лука-самостріла. На цій банкноті вперше, ще до ухвали 1 березня 1918 року про герб України, з'являється тризуб, як символ української держави, щоправда не класичний, а Володимира Великого (з хрестом на середньому зубі), поряд зі старовинним гербом Києва. Під картушем стоїть підпис митця – літери "Г.Н." (Георгій Нарбут). На одній із сторін банкноти Г.Нарбут ужив 9 варіантів свого шрифту (див. палеографічна ознака). На реверсі, також щедро прикрашеному рослинним орнаментом, – витяг із закону Центральної Ради про забезпечення кредитних білетів державним майном Республіки, рівність їх із золотою монетою, попередження проти фальшування. На цьому боці номінал означено трьома мовами – російською, польською та єврейською, що свідчило про толерантне ставлення до культури національних меншин України. Це й було причиною факту, що на Волині, в перших місяцях 1918 року український державний знак був більше знаний євреями, ніж українцями. Друковано його в Києві, в друкарні С.В.Кульженка, без водяних знаків, на білому папері розміром 105 x 171 мм. Усі примірники 100 карбованців першого видання мають однакову серію: "А.Д." і число "185". Цю банкноту було випущено загальним накладом 532 500 одиниць [144]⁵⁵.

30 березня 1918 року Мала Рада у Житомирі ухвалила закон про випуск грошових знаків Скарбниці номіналом 5, 10, 25 і 50 карбованців. Уже в квітні на території Волині з'явилися 25-карбованцеві купюри, трохи згодом – 50-карбованцеві (табл. 3.1). Вартість паперових грошей почала падати, випуск стокарбованцевих білетів не вирішив проблему "грошового голоду". Тоді використали чеки Державного банку. Ще 3 грудня 1917 року за новим стилем відділ царського Державного банку в Києві дістав статус Українського

⁵⁵ /144/ Тхоржевський Р.Й. Національні паперові гроші України. – Донецьк.: 1992.

Державного банку і право випускати паперові гроші, цінні папери, чеки тощо. Згідно з постановою Генерального секретаріату Центральної Ради чеки Держбанку випускали номіналами 100, 200, 400, 500 і 1000 карбованців. Це – друга емісія Центральної Ради.

Московські та українські радянські війська 8 лютого 1918 року витіснили сили Центральної Ради. Вона відступила спочатку до Житомира, а потім до м.Сарни Рівненської області. Саме в цей час було підписано Брест-Литовський мирний договір, згідно з яким українські радянські війська змушені були залишити Україну.

Повернувшись до Києва з австро-німецькими окупантами, Центральна Рада продовжувала самостійну фінансову політику. Вона ухвалила новий закон від 1 березня 1918 року. Відтак за основну грошову одиницю було взято гривню, що містила 8.712 долі чистого золота і поділялась на 100 шагів. Дві гривні дорівнювали одному карбованцю. Грошові знаки 25 і 50 карбованців випускались у Києві до 26 березня 1919 року і в Одесі до травня 1919 року, 5 і 10 карбованців із друку не вийшли. Знак Державної Скарбниці вартістю 25 карбованців в обігу з'явився в другій половині квітня 1918 року.

Однотипний з 25 крб знак Державної Скарбниці вартістю 50 карбованців в обігу з'явився в першій половині квітня 1918 року. Різниця була лише в кольорах фарб, якими ці банкноти виконано. Купюру 50 карбованців друкують в Києві зі знаками серії: АКІ і АКІІ, та в Одесі зі знаком АО без водяних знаків, на білому папері розміром 75 x 132 мм. (Б.10).

Усього Центральна Рада випустила в обіг купюри 100, 25 і 50 карбованців. Поряд з карбованцями ми зустрічаємо і таку грошову одиницю, як "шаги", яка ще окремо в обігу на той час не з'явилася через її тимчасову натуральну відсутність. Майже через півтора місяця законодавчо було започатковано друкування третього законного платіжного засобу державної України – "шагів". 18 квітня 1918 р. Генеральний Секретаріат Фінансів отримав право випуску цього нового платіжного засобу у вигляді "поштових розмінних марок", що "ходять нарівні з дзвінкою монетою". Марки-шаги, проте, належали

не до грошей типу карбованця чи гривні, а до категорії нерозмінних на дорогоцінні метали паперових грошей. Фінансове відомство УНР дістало право випустити розмінних марок на загальну суму 60 млн. крб. вартістю в 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 і 50 шагів [40]⁵⁶. Проектуванням марок-шагів зайнявся український графік Георгій Нарбут. Саме вони п'ятивартісною серією 10, 40 і 50 шагів з'явилися з липня 1918 року в обігу в Україні.

Друкували їх аркушами по 100 штук із перфорацією, щоб легше відривати. Один шаг дорівнював пів копійки або одну соту гривні. На всіх марках (шагах) – написи "Українська Народня Республіка", позначення номіналу, зображення поштових сурм. Лише перших 40 тисяч марок було зубковано [9] (Б.11). Щоправда, на той час, коли марки-шаги з'явилися в обігу, Української Народної Республіки як такої на той час вже не існувало. На зміну їй 29 квітня 1918 року постала Українська держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Разом із випуском розмінних марок вийшла на початку липня 1918 року і постанова Ради Міністрів Української держави, яка законодавчо регулювала їх забезпечення. До кінця Гетьманату марки-шаги друкувалися в Києві та одеській друкарні Фесенка і оберталися на українському ринку загальною кількістю майже 71,5 мільйона одиниць [9]⁵⁷. З приходом до влади в Україні 14 грудня 1918 року Директорії та відновлення внаслідок цього Української Народної Республіки марки продовжували виконувати свої попередні функції.

За часів Центральної Ради формування фінансової системи йшло у складних зовнішньополітичних умовах, які намагалися використати Німеччину та Австро-Угорщину, неодноразово висуваючи уряду УНР вимоги скасувати обмеження у торгівлі хлібом та сировиною, відновлення приватного землеволодіння, встановлення контролю над вільною торгівлею.

3.3.2. Емісії уряду гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 листопада 1918 року). Після підписання Українською Центральною Радою Брестського

⁵⁶ /40/ Гой-Нижник П.П. Марки-шаги – грошові знаки державної України 1917-1920 років. // Фінанси України. – №4. – 1997. – С. 112-114.

⁵⁷ /9/ Бойко А. Нарбутів "Гріх". // Пам'ятки України. – № 3. – 1990. – С. 10-11.

миру з Німеччиною, Австро-Угорщиною 3 лютого 1918 р. на українські землі вступили австро-німецькі війська. Командування окупаційних військ бачило протиріччя внутрішньої лінії Центральної Ради зі своїми завданнями, але не протидіяло, а сприяло перевороту, який відбувся 29 квітня 1918 року. У результаті була проголошена Українська Держава, на чолі якої став гетьман Павло Скоропадський. У "Грамоті до всього народу" гетьман стверджував, що буде сприяти створенню такої державної ради, яка в стані дати державі мир, закон і можливість творчої праці. Гетьман відновив право на приватну власність, відмінив всі розпорядження і закони як Ради, так і колишнього Тимчасового Уряду Росії. Була створена Рада Міністрів. Міністром фінансів став А.К.Ржепецький, який залишався на цій посаді при двох змінах кабінетів в жовтні і листопаді 1918 року. Своїм завданням він бачив створення національної грошової системи, забезпечення українській валюті високого курсу. На деякий час йому вдалося стабілізувати розхитану фінансову систему і створити державний бюджет. Спочатку уряд гетьмана використовував гроші свого історичного попередника, Центральна Рада передбачала відразу після надходження гривні вилучити з обігу всі тимчасові сурогати. Здійснюючи емісію, гетьманський уряд передбачав покрити за рахунок цих грошей державний дефіцит, викликаний війною і позиками, даними Німеччині і Австро-Угорщині – 800 млн. гривень. Останні повинні були виплатити в коронах і марках по курсу 2 корони = 1 карб., 1 корона = 1 гривні, 0,5 марки = 1 карб.

Важливий вплив на стан грошової системи справляли й зовнішньо-фінансові операції держави. 25 травня 1918 року гетьманська Україна підписала з Німеччиною та Австро-Угорщиною угоду про встановлення обмінного курсу їх валют Україні, чим вдалося добитися закріплення досить вигідного для неї еквівалентного грошового паритету. Ця угода свідчила про відсутність у тодішній Україні гнучкого грошового курсу, який залежить від попиту і пропозицій на іноземні грошові знаки. Держава таким чином встановлювала контроль над обмінною вартістю валют.

Зазначеною вище угодою, яка закріпила попередню домовленість між цими країнами (ще при УНР) від 10 квітня 1918 року, в Україні було встановлено такий фіксований курс: 2 австро-угорські корони дорівнювали 1 українському карбованцю, а 1 1/3 німецької марки – одному карбованцю (або 0,665 марки = 1 грн.). Такий узгоджений договірними сторонами розрахунковий валютний курс було зафіксовано у спеціальному обіжнику української, німецької й австро-угорської фінансових комісій.

Важливим чинником української грошової політики став Державний банк. Його створення передбачалося ще в "Деклярації Генерального Секретаріату України", що з'явилася 29 вересня 1917 року. 9 грудня 1917 року на засіданні Малої Ради УНР було схвалено відповідний законопроект, де вказувалося: "Киевскую контору Государственного банка" перетворити в Український Державний банк, який має тимчасово керуватися "Уставом Государственного банка". Цей же банк мав взяти на себе тимчасово всі функції Київської контори Українського Державного банку. Всі місцеві установи "Государственного банка" на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного банку"[21].

22 грудня 1917 року Центральна Рада УНР прийняла закон про перетворення "Київської контори Державного банку Російської імперії" в "Український державний банк" на чолі з М.Кривецьким, якого наприкінці березня 1918 року замінив В.Ігнатович [23]⁵⁸.

Щоправда, керуючись тимчасовим статутом російського Держбанку, його Київська контора ще не стала (і не могла стати) українським державним банком, а лише виконувала його функції. Згідно з російським статутом київська контора Держбанку отримала права й повноваження центробанку в УНР і могла офіційно виконувати емісію державних кредитних білетів України.

⁵⁸ /23/ Власенко Е. Фінанси України. – Прага, 1927. – С. 147.

Таблиця 3.1

**Випуск загальнообов'язкових грошових знаків урядом Центральної Ради
(XI.1917р – IV.1918р.)**

№ п/п	Номинал	Назва грошей	Рік випуску	Термін обігу
1.	100 крб.	Кредитні білети	24.XII.1917 р	Грудень 1917 р – по вересень 1918 р
2.	25 крб.	Скарбничий знак	6.IV.1918 р	По 1920 р
3.	50 крб.	Скарбничий знак	1918 р	По 1920 р
4.	50 крб.	Скарбничий знак	1918 р	По 1920 р
5.	10 шагів	Розмінна марка	17.IV.1918 р	По березень 1919 р
6.	20 шагів	Розмінна марка	17.IV.1918 р	По березень 1919 р
7.	30 шагів	Розмінна марка	17.IV.1918 р	По березень 1919 р
8.	40 шагів	Розмінна марка	17.IV.1918 р	По березень 1919 р
9.	50 шагів	Розмінна марка	17.IV.1918 р	По березень 1919 р

За гетьманування П.Скоропадського підготовка до відкриття банківського закладу тривала майже три місяці. Український Державний банк було засновано 10 серпня 1918 року із затвердженням тоді ж його статуту. Його перший пункт чітко визначав мету і завдання банку: "Український Державний банк має на меті полегшу грошового обігу, допомогу шляхом короткострочного кредиту державному торгу і промисловості і сільському господарстві на Україні, а також безпеку грошової системи" [44]. Банк мав відділення і контори у всіх губерніях. Установчий фонд (основний капітал) банку становив 100 млн. крб., запасний – 10 млн. крб. [108]⁵⁹. Свої операції Державний банк офіційно розпочав 2 вересня 1918 року як емісійний, депозитний банк банків. Він мав право приймати внески і надавати позики квазідержавним та різним фірмам та банкам.

Іншим важливим фінансовим закладом, що виник під час існування гетьманської держави, став Державний земельний банк, заснований 23 серпня 1918 року. Його основним завданням було сприяти "створенню міцних мілких господарств і співдія підняттю виробничості сільського господарства" [110]. Земельний фонд банку становив 142 тисячі десятин вартістю 19 800 тис. крб., а резервний – 50 млн. крб. Банк мав 8 відділень у всіх губерніях України й 1 вересня розпочав свої операції [107]⁶⁰. Як зазначалося в аналітичному звіті про діяльність уряду Ф.Лизогуба, "...установленням Державного земельного банку Кабінет поклав на широкий шлях державний іпотечний кредит в інтересах підтримки і розвитку нового земельного укладу, встановленого земельним законом" [108]. І хоча Державний земельний банк через політичні обставини не встиг розпочати активну діяльність, створення його, як і Державного банку, мало непересічне значення для фінансової системи незалежної України.

Вагомим заходом уряду у напрямку налагодження фінансової справи став Закон Ради міністрів "Про випуск до 20 серій білетів Державної скарбниці" від 12 травня 1918 року, затверджений гетьманом 27 травня.

⁵⁹ /108/ Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919). – К., 1919. – С. 55.

⁶⁰ /107/ Наукові записки Луцького педінституту. Сер. Сусп. Наук. Луцьк, 1957. Т. 7. С. 69-70

5 серпня 1918 року першим в обігу з'явилися 3.6-процентні облігації внутрішньої позики з назвою "Білет Державної скарбниці" вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень (табл. 3.2). 50 – зеленкуваті, 100 – оранжеві, 200 – сині, 1000 – кольору білої аури. Облігації друкувалися з 8-ма купонами: 4 – з одного і 4 – з другого боків. Купони розгорталися, немов крила аероплана. Звідси і назва – "аероплани". Спочатку ці 3.6-процентні білети мали виконувати роль облігації внутрішньої позики. Їх розповсюджували серед населення, щоб поповнити каси, банки грошовою готівкою. Але брак грошей призвів до того, що Директорія почала використовувати їх як гроші (Б.12).

Центральна Рада ще 30 березня 1918 року вирішила надрукувати їх на 100 мільйонів карбованців, але за гетьмана цю суму збільшили до 500 мільйонів. Хоч вони випускалися в обіг як облігації – відсотки мали виплачуватися двічі на рік, – ходили "аероплани" як гроші. Через нестачу дрібної монети купони облігацій відтиналися і використовувалися як платіжний засіб, а не обмінювались в Державному банку чи ощадних касах на готівку. Згодом уряд гетьмана провів ряд заходів щодо зміцнення української валюти. Ще 14 квітня 1918 року Секретаріат фінансів Центральної Ради порушив питання про припинення надходження в Україну російських грошей. Ті що перебували в обігу, вирішено було проштемпелювати, аби вони мали право обігу. Обміняти ж російські рублі на українські уряд тоді не міг, бо не мав достатніх запасів власної валюти. Тому здійснити цю акцію Центральної Раді не вдалось.

Гетьманський уряд продовжив започатковане Центральною Радою 14 серпня 1918 року він ухвалив закон про обмеження ввезення в Україну російських грошових знаків, а з 8 листопада 1918 року Міністерство фінансів отримало право вилучати з обігу російські купони, облігації, інші сурогати грошей, яких в Україні було чимало (А.4). Мета цих та інших кроків – зміцнення української грошової валюти, але все це залишилося на папері.

Австро-німецькі окупанти, для того щоб мати українську валюту, підписали з урядом гетьмана договір про позику в 400 мільйонів карбованців по курсу: 1 карбованець дорівнює 1.5 марки і дорівнює 2 коронам. Хоча за

Брестською угодою курс повинен бути іншим щодо корони: 1 марка = 77 копійок, 1 корона = 44 копійки.

Німецьке командування намагалося передати Міністерству фінансів, як розрахунок за позику, "воєнні гроші" – ост-рублі і ост-марки, випущені німцями для країн Прибалтики, однак український уряд цих псевдогрошей спочатку не прийняв. Незважаючи на це вони проникали і були в обігу незаконно на території Волинської губернії. Німецьке командування розраховувалось ними з українським управлінням залізниць за перевезення військової техніки, так вони попали і до населення [102].

Уряд Павла Скоропадського 17 жовтня 1918 року запровадив в обіг одержані з Німеччини, замовлені ще Центральною Радою, кредитові білети вартістю 2, 10, 100, 500 гривень (табл. 3.2).

Ескіз державного кредитового білету вартістю 2 гривні виконав професор Василь Кричевський, ініціали якого "В.К." бачимо внизу на аверсі купюри. 2 гривні друковано з водяними малюнками на білому папері, розміром 70x108 міліметрів. Середину аверса займає деревоподібний орнамент, що складається зі стовбура та 5 гілок з лівої і правої його сторін (орнаментальна ознака).

Ескізи державних кредитових білетів вартістю 10, 100 і 500 гривень виконав професор Георгій Нарбут. Саме у білеті 100 гривень ми вперше зустрічаємось з характерними елементами нарбутівського стилю. Всі написи на купюрі виконані на основі кращих графічних творів українських стародруків. Особливо тут відчувається вплив Пересопницького Євангелія, видатного пам'ятника староукраїнської мови, мистецтва XV століття. На реверсі – витяги із закону УНР, широку орнаментовану рамку й цифру 10, оригінально складено з квітів та листя. Число 10 виконане в тому ж стилі, що і букви нарбутівської "Української Абетки"(Б.14). Малюнок білету номіналом 100 гривень є вершиною графічного мистецтва автора. Алегоричні фігури робітника і селянки символізують риси характерні для українського народу – працелюбність і мудрість.

У центрі аверса 500-гривневої банкноти – завітчана жіноча голова у восьмикутнику, (повтор зображення марки в 30 шагів). Від неї розходитьсся сонячне проміння. Обабіч зображення тризубів (у пшенично-волошковому й квітково-плодовому вінках). Поле облямовано декоративними розетками, тут також ініціали Г.Нарбути. На реверсі, на тлі тризуба, на стилізованому щиті розміщено витяги із закону, інші написи і зображення. Число номіналу виконано тим самим квітковим орнаментом що й на 10 гривнях. З Німеччини на Україну було доставлено 12 мільйонів цих трьох банкнот.

Державні Кредитові Білети вартістю 1000 і 2000 гривень, які мають багато спільних елементів друковано за взірцями художника І.Мозалевського.

Незважаючи на короткочасність існування уряду гетьмана Скоропадського, йому вдалося здійснити ряд важливих заходів для забезпечення фінансової незалежності України. Була створена власна грошова система, здійснювався захист внутрішнього ринку від інтервенції іноземних валют, розроблені основи національного бюджету.

3.3.3. Емісії Директорії (14 листопада 1918 – квітень 1919 років, липень 1919 – листопад 1920 років). Революційні події листопада 1918 року сприяли поваленню монархії у Німеччині й Австро-Угорщині, а головне краху окупаційного режиму в Україні. Загальне повстання проти окупантів призвело до падіння гетьманського режиму. В ніч на 14 листопада того ж року в Білій Церкві була утворена Українська Директорія, яка через місяць увійшла в Київ.

Уряд Директорії, котрий після В.Винниченка очолив С.Петлюра (це сталося в Кам'янець-Подільському, куди уряд змушений був перебраться), продовжував самостійну фінансову політику, але вже у порядку облогового становища. Війна з Радянською Росією, яку Директорія оголосила 16 січня 1919 року, та українською Радянською владою потребувала великих коштів.

Таблиця 3.2

**Випуск загальнообов'язкових грошових знаків урядом гетьмана
П.Скоропадського (IV.1918р – XII.1918р).**

№ п/п	Номинал	Назва грошей	Рік випуску	Терміни обігу	Місце випуску
1.	50 гривень	3,6% білети держ. Скарбниці	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
2.	100 гривень	3,6% білети держ. Скарбниці	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
3.	200 гривень	3,6% білети держ. Скарбниці	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
4.	1000 гривень	3,6% білети держ. Скарбниці	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
5.	90 гривень	Купони до білетів	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
6.	1 гривня 80 шагів	Купони до білетів	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
7.	3 гривні 60 шагів	Купони до білетів	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
8.	18 гривень	Купони до білетів	31.V.1918 р	До 1920 р	Вінниця
9.	2 гривні	Кредитний білет	X.1918 р	X.1918 р – 1920 р	Київ
10.	10 гривень	Кредитний білет	X.1918 р	X.1918 р – 1920 р	Київ
11.	100 гривень	Кредитний білет	X.1918 р	X.1918 р – 1920 р	Київ
12.	500 гривень	Кредитний білет	X.1918 р	X.1918 р – 1920 р	Київ
13.	1000 гривень	Кредитний білет	X.1918 р	X.1918 р – 1920 р	Київ
14.	2000 гривень	Кредитний білет	X.1918 р	X.1918 р – 1920 р	Київ
15.	1000 крб.	Скарбничий білет	XI.1918 р	XI.1918 р – 1920р	Київ

6 січня 1919 року Рада народних міністрів ухвалила закон про українську грошову одиницю, затверджений Директорією УНР, за яким передбачалося виведення російських грошових знаків з обігу до 26 січня 1919 року. Спершу (до 16 січня) вилучалися російські кредитові білети номіналом 1000 та 500 рублів, а з 21 січня – 250 рублів. Право визначати курс інших російських грошових знаків після зазначеного терміну надавалося міністру фінансів (А.1).

"Державною українською грошовою одиницею" визнавалася гривня, яка "містить 8,712 долі щирого золота" і поділялася "на 100 шагів"; дві гривні складали карбованець.

Реалізація грошової реформи зводилася до кількох основних заходів: "1. Єдиним законним платіжним засобом на території УНР призначається гривня (або карбованець); 2. Всі гроші чужих держав позбавляються права бути законним платничим засобом, наприклад, російські, німецькі, австро- угорські й румунські; 3. Російські царські і румунські гроші по 500 і 1000 рублів уневажнюються і українська державна скарбниця, державний банк та інші державні установи перестають їх приймати; 4. Російські гроші від 1 до 100 рублів підлягають виміні на українську валюту в коротких реченнях (тобто у стислий термін) від 15-го до 31-го січня 1919 року по курсу 1 рубель = 1 карбованець, а від 31 січня до 15 лютого 1919 по зниженому курсу: 1 рубель = 75 копійок; після 15-го лютого 1919 року ніякі російські гроші не приймаються державними установами, а для приватних розрахунків вони – необов'язкові; 5. Після 15-го лютого 1919 року всі повітові державні скарбниці пересилають зібрану ними чужу валюту негайно до губерніальних відділів Державного банку, а ті відділи до Київської контори Державного банку..." [108]. Порядок виведення з грошового обігу іноземної валюти, зокрема курси обміну валют, регулювалися особливими наказами та оголошеннями Міністерства фінансів. Спеціальними оголошеннями за підписом Міністра фінансів УНР Б.Мартоса від 10 січня 1919 року з грошового бігу виводилися 4% білети Російської державної скарбниці (А.2). Встановлювався курс обміну 180 шагів за 1 рубель до 26 січня і 150 шагів за 1 рубель з 29 січня для російських кредитових білетів

1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 рублів; знаків Російського казначейства в 20 та 40 рублів 5 відсоткового зобов'язання Російського казначейства "Заштамповані" відповідно до закону від 4 листопада 1918 року, залишалися чинними платіжними знаками. Наказом Міністерства фінансів скасовувалося використання замість грошових знаків купонів від облігацій російських державних позичок вартістю від 10 карбованців і вище, а також чинність циркулярів від 4 грудня 1917 р., 11 січня та 3 травня 1918 року, якими регулювалися правила їх функціонування у грошовому обігу. Відповідні листи розсилалися до міністерств та департаментів й доводилися до відома їх керівництва.

Уряд Директорії так і не зумів вилучити з обігу російські та інші іноземні грошові знаки. Коли взяти до уваги реальне соціально - політичне становище, безперервні воєнні дії, територіальні зміни, кризу економіки, то можна дійти висновку, що січнева реформа не виконала, та й не могла виконати своїх завдань, хоча ціни на певний час стабілізувалися.

Радянські війська витіснили Директорію з Києва. Тож уряд перебазувався спершу до Вінниці, потім до Тернополя, згодом до Станіслава (Івано-Франківськ) де на початку березня 1919 року було надруковано розмінні знаки Державної скарбниці номіналом 5 гривень (Таблиця 3.3).

Взірець 5 гривень складений з поодиноких елементів, взятих з раніше друкованих українських грошей. На аверсі зображений тризуб в овальному обрамленні запозичений з реверса 10 карбованців, напис "Директорія Державної Скарбниці Лебідь Юрчик" взято з 50-ти карбованців, квадрат з тризубом на реверсі взято з дрібної розмінної монети вартістю в 10 шагів, круглу печатку взято з аверса 1000 карбованців. Під час друкування була допущена помилка, а саме в деяких примірниках на реверсі: "П'ять гривень", вгорі над квадратом з тризубом художник-поляк пропустив букву "р" (Б.17) [36]⁶¹. Подальші невдачі українського війська у війні з більшовиками і

⁶¹ /36/ Гнатишак М. Зіставлення українських паперових грошей державних видань 1917-1920. // Літопис червоної калини. Ч. 7-8 – Львів, 1931. – С. 16-21.

білогвардійцями звузили територію УНР до “трикутника”, окресленого річками Дністер, Південний Буг і Збруч.

У Кам’янці-Подільському Директорія протрималась майже рік і випустила в обіг 10, 25, 100, 250 і 1000 карбованців. Власними грошима Директорії були лише 10 і 25 карбованців, а також відомі 5 гривень видрукованих у Станіславі. Решту виготовили з кліше, що були заготовлені ще за часів гетьмана. Як відомо уряд гетьмана планував проведення глобальної реформи, заміну всіх паперових грошей українськими. Задля цього й були виготовлені кліше. Першими надійшли в обіг у серпні 1919 року 100, 250 і 1000 карбованців.

Знак Державної Скарбниці вартістю 100 карбованців було виконано за ескізами Г.Нарбута. На відміну від інших банкнот, ці мають алонж – чисте бічне поле, в центрі якого виконаний тисненням (конграв) доволі виразний портрет Богдана Хмельницького з булавою в руці. Це був єдиний подібного роду білет зі всіх емісій національних урядів 1917-1920 рр. З Кам’янець – Подільської серії заслуговує на увагу з мистецького погляду (див. орнаментальна ознака) лише знак Державної скарбниці номіналом 100 карбованців, створений ще у 1918 році графіком Г.Золотовим у стилі барокко. Знак був настільки вдалим, що його емісію продовжили у Варшаві в 1920 році.

Знак Державної Скарбниці вартістю 10 карбованців друковано з водяними знаками на блідо – попелястому папері, розміром 85x142мм. Було два варіанти купюри: одна на жовтому, друга – на червоному тлі (Б.21).

Таблиця 3.3

**Випуск загальнообов'язкових грошових знаків урядом Директорії
(13.12.1918, квітень 1919 і липень 1919 – червень 1920р.р.)**

№ п/п	Номінал	Назва грошей	Рік	Термін обігу	Місце випуску
1	100 карбов.	Скарбничий знак	1919. VIII	до 1920 р	Київ
2	250 карбов.	Скарбничий знак	1919. VIII	до 1920 р	Київ
3	10 карбов.	Скарбничий знак	1919.X	до 1920 р	Вінниця
4	25 карбов.	Скарбничий знак	1919.X	до 1920 р	Вінниця
5	250 карбов.	Скарбничий знак	1919. VIII	до 1920 р	Кам'янець-Подільський
6	1000 карбов.	Скарбничий знак	1919 р.	до 1920 р	Кам'янець-Подільський
7	5 гривень	Скарбничий знак	1919 р.	до 1920 р	Станіслав

Знак Державної Скарбниці номіналом 25 карбованців виготовлявся за ескізом А.Приходька. На аверсі, в малому барокованому картуші, у восьмикутнику поміщено козака з рушницею, – який є основним елементом герба гетьманщини. Він часто зустрічається на козацьких знаменах і гетьманських печатках. На реверсі в овалі два обличчя – жіноче і чоловіче, повернені праворуч. Жіноче обличчя – символізує відроджену Україну, чоловіче – історичну Україну. Щоб ліквідувати розмінну кризу ці банкноти друкувались великими накладами з водяними знаками на білому папері розміром 250x140 мм. Взірець знака Державної скарбниці 250 крб. роботи О.Романовського, може свідчити про кризовий стан державної поліграфії УНР. На відміну від інших купюр він характеризується відсутністю елементарного художнього смаку.

Таким чином, започатковане Центральною Радою створення національної фінансової системи набуло подальшого розвитку за часів гетьманської держави. Крім того, уряд останньої активно нагромаджував капітал всередині країни. Фінансовий фонд держави поповнювався не тільки за рахунок друкування паперових грошей, а й за рахунок частини виробленої продукції. Як заявив П.Скоропадський 15 жовтня 1920 року швейцарській "Gazette de Lousenne" (№ 287), Українська Держава наприкінці 1918 року мала у сховищах 6 400 тис. т. (4 млн. пудів) пшениці та 48 тис. т. цукру, а наприкінці існування Гетьманату зберігалось 8,16 млн. т. збіжжя [39]. За свідченням гетьмана, наприкінці 1918 р. Україна була забезпечена грошовою масою – мала понад 4 млрд. у закордонній валюті. Це були офіційні валютні резерви держави.

У період існування Директорії УНР було продовжено курс на створення грошової системи країни, започаткований фінансовими відомствами попередніх українських урядів. Виділимо закони від 26 червня та 31 липня 1919 року, спрямовані на реформування митних тарифів, нововведення, які мали на меті зменшити дореволюційні російські тарифи, не були втілені в життя внаслідок складного воєнно-політичного становища тогочасної України.

Фінансові проблеми держави вирішувалися звичним емісійним шляхом. Щодо загальної суми емісії, Міністерства фінансів УНР, то вона за приблизними підрахунками кредитної канцелярії з грудня 1917 по 1 січня 1921 р. склала понад 17 млрд. гривень, без урахування випущених розмінних марок [150]. На думку деяких дослідників загальна сума емісій за період з 1917 по 1920 р. склала ще більшу суму – 19,5 млрд. гривень [23].

3.4 Грошові знаки в роки окупації Волині іноземними військами.

3.4.1 Грошові знаки кайзерівської Німеччини (серпень 1914–листопад 1918 рр.) У червні 1914 року Німеччина розпочала Першу світову війну на українському фронті. Вона йшла з перемінним успіхом і здебільшого не виходила за кордони Західної України. Після заключення Брестського миру німецько-австрійські війська вторглися на Україну, і в квітні 1918 року повністю її окупували. У сферу німецького впливу входили губернії Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і східна частина Волинської. Тільки в листопаді 1918 року (після революції в Німеччині) Україна була звільнена. На Волині перебували в обігу в основному ті ж гроші, що і в Німеччині – німецькі марки зразків 1876-1914 рр. Разом з тим використовувалися й військові гроші, які були репрезентовані “ост – рублями” і “ост – марками” На всіх рейхсбанкнотах був зображений герб в двох основних варіантах: імператорський і республіканський. Імператорський герб – це чорний одноголовий орел з червоним (закривавленим) дзьобом і кігтями, над орлом німецька імператорська корона з двома кінцями орденської стрічки, що розвівається, на грудях щит з гербом Пруссії, біля щита прусський орден чорного орла з ланцюгом; на банкнотах зустрічаються зображення герба з дрібними різновидами, в тому числі з орденом і без ордену, з розпушеними і розкритими крилами. Республіканський – той же самий чорний орел, але без

регалій з розпушеними крилами. Грошові знаки відрізнялись за якістю (з водяними знаками і без них, номер та серії проставлялись то червоною то зеленою фарбами).

На початку Першої світової війни на території південно-західної частини Волині з'явилися в обігу німецькі марки номіналом 1, 2, 5, 20, 50, 100 і 1000. Курс марки по відношенню до австрійської корони був встановлений на користь Німеччини. 1 марка = 1.5 корони, пізніше – 2 корони. Випускались такі грошові знаки без всяких обмежень. Вони були не розмінними на золото паперовими грошима, тому що на час війни 1914-1918 рр. всі воюючі сторони відмінили розмін банківських купюр на золото чи срібло. Розмір 150x100 мм. Їх випускали на папері без водяних знаків (Б.25).

Така ж ситуація в цей час була і на території Австро-Угорщини. Тут з'явилися в обігу німецькі марки номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 1000. Їх курс по відношенню до австрійської корони був встановлений також на користь Німеччини, і був таким же. Випускались ці грошові знаки без всяких обмежень і були не розмінними на золото.

На окупованій німецькою армією території царської Росії були введені в обіг в якості обов'язкових платіжних засобів окупаційні грошові знаки ("ост-рублі") – бони Східної позичкової каси, які по суті були військовими грошима, тобто, за визначенням А.М.Алексеева, спеціальними (особливими) грошовими знаками, що використовувалися воюючими країнами, як правило, на окупованій території для покриття військових та окупаційних витрат [5]⁶².

Так, в Познані в 1916 році були випущені паперові гроші вартістю 20 і 50 копійок та 1, 3, 10, 25 і 100 рублів [5]. Вони називалися грошовими знаками позичкової каси "Ост" і випускалися від імені Східного торгово-промислового банку. Особливістю випущених купюр було те, що на аверсі написи були

⁶² /5/ Алексеев А.М. Военная валюта. – М., 1948. – С. 3.

виконані німецькою мовою, чим підкреслювався характер цих грошей, а на реверсі – продубльовані мовами окупованих народів: польською, латиською, та литовською (Б.22).

Рівно через два роки, в квітні 1918 року, коли німецьке командування розпочало розгортати бойові дії на підступах до Петрограду, в Ковно (нині Каунас), де знаходився штаб 8-ї німецької армії, для обігу на території Литви були випущені паперові гроші "ост-марки" номіналами 1/2, 1, 2, 5, 20, 50, 100 і 1000 марок. На "ост-марках", на відміну від "ост-рублів", відсутнє посилання на Східний торгово-промисловий банк, а згадується тільки Східна позичкова каса.

Зазначалося, що оплата грошових знаків в рейхсмарках по номінальній вартості гарантується німецькою державою. На зворотному боці "ост-рублів" і "ост-марок" вміщено наступне, незвичне для нашого менталітету попередження, про покарання за підробку: "хто виготовляє підроблені знаки або їх підроблює чи набуває підроблені знаки і вводить їх в обіг, підлягає тюремному ув'язненню до 8 років."

Як і на "ост-рублях" написи на лицевих боках бон "ост-марок" виконані німецькою мовою, а продубльовані на звороті тільки литовською і латиською мовами. В оформленні грошових знаків, випущених в Познані і в Ковно є багато спільного. Це, окрім надписів, насамперед художньо-орнаментальні елементи. Так, в основі купюри 5 "ост-марок" м.Ковно – мотив орнаментальної композиції знака м.Познані номіналом 3 рублі. При виготовленні грошових знаків 100 "ост-марок" було використано кліше знака 100 "ост-рублів" з невеликими доопрацюваннями написів. На лицевих боках цих знаків поміщені одні і ті ж зображення: вояка в касці і профіль жінки з лавровим вінком на голові, які є алегоріями військової слави і перемоги, а на звороті – зображення Меркурія і Церери, що символізують успішну торгівлю і добробут (Б.23).

Перехід в 1918 році від емісій в рублях до емісії в марках, очевидно, може свідчити про бажання німецького командування адаптувати населення окупованих територій до німецької валюти. Випускаючи паперові окупаційні гроші і обмінюючи їх на російські грошові знаки, німецьке командування

отримувало ціною роботи свого друкарського станка повноцінну російську, а згодом і українську валюту.

Як стверджував дослідник Л.Неманов, в окупованій кайзерівськими військами Україні від населення приймали в платежі в "ост-марках" і "ост-рублях" нарівні з німецькою національною валютою та розрізняючи їх за курсом 1 "ост-марка" ("ост-рубель") дорівнювали 1 рублю 50 копійок царськими грошима [108]. Так тривало, принаймні, до кінця серпня 1918 року.

10 квітня 1918 року в "Новій Раді" було надруковано повідомлення Ради Народних Міністрів про домовленість між українською, німецькою і австро-угорською комісіями щодо встановлення твердого розрахункового курсу між українськими карбованцями, маркою і короною, що мало діяти до 15 липня поточного року. Згідно з цією домовленістю курс українського карбованця встановлювався на рівні 1 1/3 марки і відповідно 2 корони і був чинним для:

- оплати військам центральних держав в Україні;
- поштово-телеграфних і залізничних зносин;
- безпосереднього обміну монопольними товарами між державами;
- торгівлі товарами між організаціями, установами, підприємствами, які заключили договори з дозволу держави і які підлягають урядовому контролю;
- оплати в Україні товарів, що експортуються й імпортуються в квотах за домовленістю між урядами, які користуються свободою вивозу і ввозу [110].

У всіх інших випадках курс валют встановлюється за згодою сторін.

23 квітня 1918 року в обіжнику Держбанку УНР підтверджено попередні умови твердого курсу обміну німецької та австро-угорської національної валюти на українську. Однак, у цьому офіційному документі немає жодного натяку про існування "ост-марок", "ост-рублів". 1 червня 1918 року в обіжнику Міністерства фінансів УНР задекларовано, що корони і марки повинні прийматися поштово - телеграфними інституціями України за твердим курсом: 1 марка = 75 копійок, 1 корона = 50 копійок. Водночас в документі є

застереження не приймати в розрахунки інші закордонні гроші [3]. Очевидно, малися на увазі насамперед воєнні гроші, репрезентовані "ост-рублями" і "ост-марками". Проте, "ост-марки" і "ост-рублі", незважаючи на те, що уряд гетьмана, замовчував про їх існування, зайняли певне місце на ринку, особливо в провінції. На Волині в банках Житомира, Луцька, Рівного, і на руках населення нагромадилися значні запаси цих військових грошей. Місцеве самоврядування під тиском німецьких окупаційних властей та населення нерідко приймали рішення про узаконення їх обігу і встановлення курсу без узгодження з урядовими інституціями.

У зв'язку з викладеним в червні 1918 року Міністерство фінансів УНР дало розпорядження Міністерству Внутрішніх Справ про усунення непорозумінь пов'язаних із введенням в обіг австро-німецької валюти в Україні. В цьому документі підкреслено, що місцева адміністрація не знає нормативної бази і цілком не розбирається в умовах обігу іноземних валют в Україні і під тиском німецьких окупаційних властей та вимогою населення "мінєє ці умови по власному произволу" [3]. Зроблено акцент на тому, що умови оголошення державними інституціями не розповсюджуються на "ост-марки".

За допомогою цих, практично нічого не вартих папірців окупанти ще більше посилили грабування українського народу. При гетьмані П.Скоропадському з України було вивезено тільки в Німеччину 9 млн. пудів хліба, 3,5 млн. пудів цукру, не рахуючи великої кількості інших видів продовольства і сировини [102]⁶³.

Окупанти обкрадали український народ не тільки своїми грошовими знаками, але і українськими карбованцями, які отримали від уряду УНР. Гетьманський уряд передав німецькому командуванню по заниженому курсу 730 млн. крб., а отримав 70 млн. марок і 180 млн. корон. У квітні 1918 року окупанти передали Центральній раді 1 млн. "ост-рублів" (по курсу 1:1р 50 коп.)

⁶³ /102/ Михайлевский Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. – М., 1948. – Т. 1 – С. 49.

як аванс за користування залізничним транспортом. Цими грошовими знаками була виплачена заробітна плата працівникам транспорту на Волині [106]⁶⁴.

Після захоплення Червоною армією Волині (22 листопада 1919 року), і встановлення Тимчасового Робітничо-Селянського Радянського Уряду відбувається вилучення і обмін іноземної валюти на російські грошові знаки по курсу: острубль за рубль, остмарка і німецька марка – п'ятьдесят копійок, і австрійська корона за 35 копійок [106].

3.4.2 Грошові знаки Австро-Угорщини 1914-1918 рр. На Південно-Західній Україні, теперішні Волинська і Рівненська області, які були захоплені під час війни, і тимчасово ввійшли до складу Австро-Угорщини, значне місце в грошовому обігу займала австрійська корона. І хоча у квітні 1919 року Українська Національна Рада ухвалила закон про введення карбованців та гривень, австрійські корони вартістю 1, 2, 10, 20, 50, 100, 250, 1000, 2000 і 10000 корони впродовж тривалого часу залишалися у грошовому обігу цього регіону.

На аверсі всіх австро-угорських купюр текст був тільки німецькою мовою. На реверсі – тільки угорською мовою. Грошові знаки 10 корон взірця 1915 р і 20 корон взірця 1913 р були найбільш поширеними у грошовому обігу на Волині. Так, на грошовому знаку 10 корон Австро-Угорщини взірця 1915 року зображено два самостійних герби. Для Австрії – чорний двоголовий орел (символ влади), коронований двома австрійськими коронами, над якими імператорська корона більших розмірів з двома кінцями стрічки, що розвівається, ордена Золотого Руна, орел тримає золоті державний меч і державу (символ державної влади); на грудях орла щит з гербом Австрії в двох варіантах: древній складний герб Австрії, розділений вертикально на дві частини і новий герб – триколірний прапор Австрії (з горизонтальними смугами); біля щита – орден Золотого Руна з ланцюгом.

Герб Угорщини – складався з малого "розсіченого" щита, поділеного вертикально навпіл (герби Угорщини і Трансільванії), малий щит розміщений

⁶⁴ /106/ // Народня воля. – Число 20. – Житомир. – 1918. – 1 березня.

поверх великого щита, на якому герби областей (Хорватії, Славонії та ін.); герб зверху увінчаний угорською короною короля Св.Стефана із зігнутим хрестом. На аверсі купюри ліворуч вгорі герб Австрії, праворуч вгорі номінал, поряд, на алонжі, в рамці, номінал купюри десять корон. На банкнотах 1915-1917 років номінал надрукований мовами найбільших за своєю чисельністю народів, що входили до складу австрійської імперії. Наприклад, на банкноті з номіналом 1 корона: JEDNA KORUNA, JEDNA KORONA, ОДНА КОРОНА, UNA CORONA, ENA CRONA, JEDNA KRUNA, ЈЕДНА КРУНА, UNA COROANA.

На реверсі грошового знаку – герб Угорщини, на алонжі також. Водяний знак – квадрати.

Грошовий знак 20 корон Австро-Угорщини взірця 1913 року. На аверсі банкноти справа вгорі зображений герб Австрії, зліва в ажурній рамці портрет жінки, текст німецькою мовою. Розміри 190 x 90 мм. Водяний знак – світлі смуги у вигляді римської цифри "X". На реверсі зліва вгорі герб Угорщини, справа портрет жінки, текст написаний угорською мовою (Б.24).

Корони знаходилися у грошовому обігу на Волині до 1921 року, а потім були вилучені з обігу обміном на польські марки.

3.4.3. Грошові знаки Польщі (травень 1919 – вересень 1920 рр.). У травні 1919 року Польща окупувала Волинські землі і ввела свої паперові грошові знаки вартістю 1, 5, 10, 20, 100, 500, 1000 і 5000 польських марок, які були в обігу до вересня 1924 року.

У незалежній Польщі наприкінці 1918 року було зроблено спробу уніфікувати валюту і визначити її назву. Декрет від 5 лютого 1919 року встановив, що польська грошова одиниця називатиметься "ЛЕХ", а її сота частина "ГРОШ". Однак 28 лютого цього ж року з'явилась постанова, яка відмінила попередній акт і визначила що грошовою одиницею буде "ЗЛОТИЙ", а його сота частина називатиметься "ГРОШ". Виконання постанови було доручено Міністерству фінансів, але реалізація її відбулась лише у вересні 1924 року. До цього часу польська марка була законною валютою в країні і на окупованих територіях (А.5) (Б.26).

Першими паперовими грошовими знаками державної емісії Польської крайової позичкової каси була банкнота 500 марок польських з датою 15 січня 1919 року. Незабаром випущено наступні емісії:

- 15 лютого 1919 року номіналом 100 марок польських;
- 17 травня 1919 року номіналами 1, 5, 20, 1000 марок польських;
- 23 серпня 1919 року номіналами 10 марок, а також повторно 5, 100, 500 і 1000 марок;
- 7 лютого 1920 року номіналом 1/2 і 5000 марок польських.

Грошовий знак 5 марок польських. Це перший випуск польських грошей у Варшаві. До цього друкували їх у Німеччині, або ж у приватних друкарнях Польщі. На аверсі банкнот з 23 серпня 1919 р. зліва зображений герб Польщі – орел з короною. Герб – білий орел (символ незалежності і могутності) на червоному щиті, білий і червоний колір – родові кольори князя, який заложив столицю польської держави біля гнізда білого орла. На банкнотах зображені наступні варіанти орла:

- коронований з крилами зігнутими до середини;
- коронований з крилами зігнутими назовні;
- тулуб грушоподібний;
- без корони.

Майже кожна банкнота має свій варіант форми щита. На реверсі в центрі зображений герб Польщі, по боках знака серія і номер [183] (Таблиця 3.4).

На території Волині, яка до листопада 1918 року була окупована австро-угорськими військами, був встановлений обмінний курс за 100 австрійських корон виплачували 70 польських марок. Проте вартість польської марки швидко падала. Якщо весною 1921 року за 1 американський долар давали 200 польських марок, то в грудні 1923 р один долар коштував аж 12 000 000 марок. Населення не хотіло нічого продавати за марки, а купці свої товари обмінювати на збіжжя, яке мало постійну вартість. У грудні 1923 року вартість долара по

відношенню до польської марки дещо впала – до 9 300 000 марок. Тоді польський уряд провів грошову реформу, обмінявши марки на

3.4.4. Грошові знаки білогвардійського Головного Командування Збройними Силами на Півдні Росії генерала А.Денікіна. Восени 1919 року, майже вся Південно-Східна Україна в тому числі і частина Волині, були зайняті військами А.Денікіна. Грошові знаки Радянської Росії відразу були заборонені. На Півдні Росії під командуванням генерала А.Денікіна 8 січня 1919 року відбулося об'єднання Добровольчої армії і білокозацької Донської, що призвело до утворення Збройних сил Півдня Росії, урядові інституції яких вдаються до нових емісій. Гроші одержали неофіційну назву "денікінки". Це вже не звичайні грошові знаки, а "Билеты Государственного Казначейства". Впродовж 1919 року на великій території – від Кавказу до берегів Дніпра, в т. ч. і на території Волині домінували нові купюри номіналами 3, 5, 50, 100, 200, 1000 та 10000 рублів, які емітувало Головне Командування Збройними силами на Півдні Росії у своїх друкарнях Новоросійську, Феодосії, Сімферополі, Ростові-на-Дону, Одесі. У залежності від місця друкування грошові знаки мають свої філіграні.

Ці скарбничі білети різнились від попередніх оформленням та символічними зображеннями. На них зображались георгіївські стрічки, що символізують хоробрість, вінки та гілки з лавролисту (символізували перемогу), паперові сувої (символ історії, що пам'ятає про звитягу синів). На реверсі грошових знаків зазначено, що "Билеты Государственного Казначейства подлежат обмену на денежные знаки, имеющие честь быть выпущенными Единым Российским Правительством". У такий спосіб населення переконували: в Росії обов'язково буде відновлено сильну владу, яка емітуватиме свої гроші.

На купюрі 200 рублів вміщено в картуші Св.Георгія, що пронизує списом змія. Вгорі, над написом "Билет Государственного Казначейства выпущенного Вооружёнными Силами на Юге России. Двести рублей" (серія АА-029) – зображено орла, що тримає георгіївську стрічку з надписом "Единая Россия". На реверсі вгорі знак ордена Св.Георгія – білий георгіївський хрест, а в оточенні композиції з георгіївських стрічок, знамен, лаврових та дубових гілок,

зброї, сурм, в овалі по центру на фоні Кремлівських стін, веж та соборів зображено пам'ятник генералу М.Д.Скобелеву, на бойовому коні із шаблею наголо. Вказаний пам'ятник герою російсько – турецької війни 1877 – 1878 рр., відтворений на білеті, у 1918 році за рішенням раднаркому знесено. У даному випадку ці бони слугують у якості історичного джерела для пам'яткознавства.

Банкноти у 1000 рублів (серія ОА-058 і вище) великі за форматом, що психологічно впливає на формування позитивного ставлення до них. Цій меті і підпорядковано малюнки: білий знак ордену Георгіївський хрест з жовто – чорною стрічкою, виразна символіка: Цар – Дзвін, Св.Георгій, на звороті – двоголовий орел, а також рамка, яку утворює лавровий вінок, на аверсі – георгіївські хрести. Все це, а також водяні знаки, робили такі гроші схожими на купюри царських часів (Б.27).

Треба підкреслити, що "денікінки" вражають поєднанням найнесподіваніших елементів у декорі. Тут і колони античних орденів і лікторські топірці, акантове листя і вази, розміщені поряд із портретами відомих козацьких отаманів, емблемами з царських банкнотів, гербами, ностальгічними видами Москви. Там навіть є Цар-Дзвін, що жодного разу не дзвонив. Ці гроші із дзвоном отримали у народі назву "колокольчики" (дзвіночки)[64].

Таблиця 3.4

**Загальнообов'язкові грошові знаки випущені на території України
окупантами: Німеччиною, Австро-Угорщиною і Польщею в 1918-1920р.р.**

№	Назва валюти	Рік випуску	Номінал
Німеччина			
1	REICHSBANKNOTE	1876-1914	20, 50, 100 і 1000 марок.
2	DARLEHNKASSENSCHEIN	1914-1918	1, 2, 5, 20, 50 марок
3	POSEN- DARLEHENSASSENSCHEIN	1916	20, 50 коп. 1, 3, 10, 25, 100 карбованців
4	KOWNO- DARLEHENSASSENSCHEIN	1918	1/2, 1,5, 10, 20, 100, 500, 1000 і 5000 марок.
Австро-Угорщина			
1	OSTERREICHISCH- UNGARISCHE BANK	1900-1917	1, 2, 10, 20, 50, 100 і 1000 корон.
2	KRIEGSDARLEHENSASSE	1914	250, 2000, 10000 корон.
Польща			
1	POLSKA KRAJOWA KASSA POZYCZKOWA	1919-1920	1/2, 1, 5, 10, 20, 100, 500, 1000 і 5000 польських марок .

РОЗДІЛ IV

МІСЦЕВІ І ПРИВАТНІ ВИПУСКИ БОН НА ВОЛИНІ В 1914 – 1921 РОКАХ

Поряд із загальнообов'язковими, тобто державними грошовими знаками, обіг яких визначається відповідними урядовими законами, у 1917-1921 рр. значно поширилось місцеве "грошотворення", як своєрідне, самостійне емісійне явище.

Історія паперових бон місцевих та приватних випусків, обов'язкових для обігу виключно у сфері впливу емітента, міста чи кооперативу – одне з найцікавіших питань дослідження грошового обігу на Волині.

Появу місцевих і приватних бон зумовлювали завжди об'єктивні причини – війни, революції, інфляції, спад виробництва, різке зниження податкових надходжень у місцеві бюджети, складний фінансовий стан держави [146]⁶⁵.

Місцеві й приватні або внутрішні грошові знаки – це тимчасові бони, що випускалися на регіональному рівні. Вони надходили в обіг від імені владних структур міста, органів сільського самоврядування, відділень великих банків, підприємств, кооперативів під забезпечення матеріальними цінностями, що перебували в їх власності: тверда валюта, майно місцевих властей тощо. Емітенти сподівались, що згодом зможуть викупити їх шляхом обміну на загальнодержавні гроші. Приватні або внутрішні бони перебували в обігу тільки виключно на взаємодовірі.

Згідно з прийнятою у боністиці класифікацією грошових знаків до місцевих випусків належать випуски всіх видів самоуправлінь – губернських, міських, повітових, волосних дум, управ, магістратів, земств, рад, міських відділень Державного або Народного банків, міських казначейств, скарбниць,

⁶⁵ /146/ Тхоржевский Р.И. Отечественная бонистика. – К., 1988. – С. 10.

ощадних кас, інших кредитних установ, сільських самоуправлінь, центральних регіональних, обласних товариств, великих кредитно-ощадних, кредитних, позиково-ощадних товариств, та облігації і купони позики "Свободи", облігації і купони інших позик, чеки, різновиди інших цінних паперів, що акцептовані на рівні відділень, Держбанку, а також великих підприємств та установ. Нерідко цінні папери також мали право грошового обігу [146].

Приватні, або ще як їх називають, внутрішні бони, об'єднують випуски заводів, фабрик, цехів, майстерень, (булочні, хлібні та бакалійні магазини), невеликих установ-контор, шкіл, театрів, училищ, церков, споживчих та кооперативних товариств, військових частин, військових училищ, общин різних конфесій, громадських організацій та різних фондів допомоги. Велику групу серед них складають бони, випущені від імені приватних осіб – власників кафе, магазинів, аптек, їдалень тощо. До них належать і замітники приватних грошей: різноманітні знаки казино, лото, квитанції, лотерейні білети, розписки, тобто всі ті, що перебували в обігу як гроші-бони.

Варто відзначити, що грошові знаки різних назв містять цікаву інформацію щодо їх емітентів, навіть дають досить повну уяву про етнічний склад населення, що займалось підприємницькою діяльністю. На бонах часто надруковані імена та прізвища тих, хто їх випустив.

Різні власники у залежності від своїх мистецьких смаків, уподобань, конфесійної приналежності, напрямку діяльності установи, а головне – можливостей, давали волю фантазії, завдяки чому бони містять не тільки ознаки, властиві взагалі паперовим грошам, а й привабливі, а іноді мистецькі малюнки.

Початок активізації процесу місцевого "грошотворення" припадає ще на початок періоду економічної руйнації викликаної Першою світовою війною. Знецінення царського рубля, інфляція, що "поїдала" купюри, розбалансованість економіки, тезаврування державою і населенням золотих і срібних монет – це далеко не повний перелік причин, що спонукали до появи самостійних емісійних центрів. Початок масового випуску бон у Російській імперії поклало

видання грошових знаків без назви 23 липня 1914 року номіналами 10 і 15 копійок у польському місті Добра Калішської губернії. У липні того ж 1914 року у місті Бендин Петроковської губернії бони емітували Міська рада, Обивательський комітет, ощадно-зберігальне товариство, Християнська продовольча комісія, Єврейська продовольча комісія [122]⁶⁶.

У вересні 1914 року журнал "Огонек" зробив своєрідну рекламу подібним грошовим знакам, помістивши зразок бони Лодзінського біржового комітету з таким пояснювальним текстом: "Значение хотя и кратковременное подобных билетов в пограничных местностях объясняется как особенными обстоятельствами, имеющими отношение к войне, так и отсутствием там в обращении медной монеты".

Проте це типове явище для Волині тоді ще не було характерним. Зафіксована лише одна емісія бон Продовольчого комітету Поліської залізниці (Палеской чыгунки), котра окрім міст Пінська, Луни́нця охоплювала також Сарненський та Дубровицький райони Рівненської області. На бонах був напис білоруською мовою: "Харчовы камітэт палеских чыгунок мае обарачэнне нароуні з крэдытнімі білета́мі выключна на набыццю усякіх прадуктаў з харчовых камітэтаў і падыддзелаў палескіх чыгунах 1917"[82]. Очевидно одинична присутність на Волині подібних емісій пояснюється з одного боку аграрним характером економіки регіону, а з іншого – ефективною організацією постачання фронту.

⁶⁶ /122/ Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1794-1994 гг.). – К., 1995.

4.1. Емісії бон місцевих органів влади і управління волинських міст

Викликана Першою світовою і громадянською війнами, соціально-економічна нестабільність в Україні стала своєрідним каталізатором місцевих грошових емісій. Типовою причиною, що стимулювала появу, розвиток і накінець припинення та зникнення місцевих емісій, слід вважати політичну, економічну, технічну і фінансову політику у державі. Повна відсутність розмінної монети, розруха на транспорті, погіршення і розрив комунікації з емісійними центрами ускладнювали забезпечення Волині дрібними (розмінними) купюрами грошових знаків. Реакцією на "грошовий голод", та порушення регулярного централізованого забезпечення грошима стала стихійна грошотворчість – мікроемісії, контролювати і регулювати які з центру було неможливо.

Певну роль у підштовхуванні до грошотворчості відіграла й постанова Тимчасового уряду Росії, видана влітку 1917 року, про обіг різних цінних паперів (облігацій, купонів до них) як сурогатів грошей. На місцях її сприйняли як вагомий держаний приклад боротьби з грошовим голодом, про що свідчать дві постанови Генерального секретаріату Центральної Ради від грудня 1917 року. З огляду на нестачу кредитних білетів малої вартості, уряд зобов'язав каси Державного банку видавати 4% білети Державного Казначейства, його зобов'язання прострочених термінів, купони усіх довоєнних позик, а також Позики Свободи 1917 р.. Пояснювалося, що вони в Україні мають обіг поряд з кредитовими білетами [20].

Дальше поглиблення зв'язку з центром і розлад фінансів поступово починає висувати на перший ряд й моменти фіскального характеру. Місцеві гроші випускаються вже не стільки для боротьби з розмінною кризою, скільки як додаткове прибуткове джерело відшкодування бюджетного дефіциту. З цього погляду місцеві грошові випуски формують ніби низку прибудівок до центральної загальноукраїнської грошової системи.

У Луцьку перші бони номіналом 1 і 3 рублі видала міська управа в 1918 році з текстом російською мовою, про це згадує А.Дублянський у своїй статті про волинські гроші. Їх також включив у свій каталог Ф.Чучін [12]. Але ці бони виявилися доволі рідкісними і їх не вдалось розшукати в архівах, музеях, особистих колекціях і опису їх подати, нажаль, не можемо.

У 1919-1920 роках Луцька міська управа, намагаючись подолати ромінну кризу випустила в обіг українські бони вартістю 2, 6, 10 і 20 гривень. Ці бони розміром 128 x 76 мм. були надруковані на досить гарному папері, навіть з водяними малюнками (філігранна ознака). На аверсі, на рожевому фоні, була рамка, а довкола неї подана словами вартість бони (дві, шість, десять, двадцять гривень). У рамці напис "Луцька Міська Управа". Нижче герб Луцька і дата 1919 рік. Під ним – малюнок Любартового замку, по його боках продубльована вартість бони номіналами (2, 6, 10, 20) і внизу напис: "фальшування карається законом". На реверсі бони, в рамці вгорі й внизу, були написи: "Розмінний знак луцького міського самоврядування", по обох боках її вартість словами, посередині печатка Луцької міської управи (сфрагістична ознака). Біля печатки написи, які регламентують обіг цих місцевих грошей: "Згідно постанови Мійської Думи від 11 березня 1919 року останній строк дійсності знака 1 січня 1920 року"; "Каса Міської Управи обмінює знаки, коли буде доставлено їх не менше, як на сто гривень". Нижче були вміщені три підписи: товариша (тобто заступника) міського голови, члена управи і гласного думи. У лівому куті внизу було друковане нумератором число (В.1).

Окрім цього, у Луцьку були ще випущені розмінні бони вартістю 3 рублі. На аверсі був напис: "Луцкое Общ[ественное]. собрание Объединение – 3 руб", на реверсі – підписи голови і скарбника [38]⁶⁷.

Повітове місто Рівне, розміщене в західній частині колишньої Волинської губернії, з населенням понад 30 тис. осіб, мало багато кредитних установ і

⁶⁷ /38/ Гнатишак М.Українські гроші. – // Новий час. – Ч. 56. – Львів. – 1931.

торгових закладів, бо було оточене звідусіль колоніями поселенців – німців, чехів, поляків, що давали значну частину товарної продукції. Знаходячись у порівняно близькому тилу діючої армії, місто у роки Першої світової досить активно функціонувало в економічному напрямку. Протягом 1918-1919 рр. влада тут переходила кілька разів з рук в руки. Серед місцевих емісій грошових знаків цього періоду було дуже багато випусків повітових і міських управ, кооперативів, суспільних організацій і промислових підприємств Рівного, тобто тих, які визначили його економічний та політичний розвиток.

Рівненська міська управа при уряді Директорії в лютому 1919 року, приступила до випуску квитанцій чомусь російською мовою у зв'язку з відсутністю розмінної монети та дрібних паперових купюр. На стандартних односторонніх бланках на білому папері друкувались 1 рубль (В.2) і 10 рублей, на зеленому – 3 рублі і на світло-фіолетовому – 5 рублів. Чорнилом заповнювали: дату випуску термін обігу, номер і номінал знаку – 1, 3, 5 або 10 руб. Закріплювались квитанції двома видами печаток і чотирма підписами. Печатки ставились міською управою з гербом – тризуб у центрі і продовольчим відділом міської управи (геральдична ознака). Обидві печатки з текстами українською мовою. Відомі чотири терміни обігу квитанцій: 20 квітня, 30 квітня, 30 травня і 1 червня 1919 р.

У березні 1919 року Рівненське міське самоуправління приймає постанову про емісію бон її продовольчого відділу. Починаючи з 13 березня, при радянській владі, ці бони надходять в обіг надруковані російською мовою, на пергаментному папері у вигляді квитанцій номіналами 1, 3, 5, 10 руб. і надійшли в обіг. (В.3) Вони відомі з різноманітними підписами, номерами і датами випуску, поставленими нумератором, так і від руки чорнилом. Але на усіх них стоїть печатка продовольчого відділу міської управи. Зрідка зустрічаються примірники і без печаток, що пояснюється технічними недоліками їх виконання і контролю за перебування в обігу. П'ятирублеві бони відомі з надписом "действ[ительные] въ течение 6-ти месяцев" і без неї (В.4).

Емісії продовольчого відділу в квітні доповнюються бонами-квитанціями українською мовою на 4, 10 і 20 крб., а в травні 1919 року вводиться в обіг номінал 25 крб. Також україномовний (В.5). Вони можуть свідчити про велетенські потреби для міста розмінних грошей, ринок якого неможливо було наситити.

Квитанції друкувались: 5 карб. – на пергаментному папері, 10 і 25 карб. – на білому папері з водяними знаками "верже", 20 крб. – на голубому папері. Такі бони розрізняють ще й за друкарськими зсувами, підписами і трьома видами печаток. Усі печатки, які зустрічаються на бонах-квитанціях, як міської управи, так і продовольчого відділу виконані українською мовою. Перший тип печатки містить по колу напис: "Рівненська Міська Управа", в центрі герб – тризуб, навколо герба скорочення "УНР". Другий тип – аналогічний напис по колу, але в центрі замість герба текст у три рядки: "УНР Продовольчий відділ МВС". Третій тип від попереднього відрізняється відсутністю слова "Міська" на печатці.

У квітні 1919 року була випущена в обіг нова серія бон номіналами 5, 10, 20, і 25 крб.. Купюру 5 крб надруковано на пергаментному папері з текстом: "Пред'явнику сього належить з каси Управи" (В.6), перед датою "м.Рівне". Зустрічаються різновиди бон: 5 крб. на товстому синьому папері, але без назви міста з текстом: "Пред'явнику сього належить решти"; 10 крб. – з однією печаткою Продовольчого відділу і двома печатками – на звороті додаткова печатка міської управи з тризубом; номінал 20 крб. і словом "двадцять", яке надруковане великим шрифтом, а "карбованців" – дрібним і навпаки. (зустрічаються вони з однією печаткою і без печатки); 25 крб. – основний різновид (який найчастіше зустрічається) має печатку управи і на звороті печатку продовольчого відділу, без слова "Міська" по колу, а більш рідкісний різновид має однакові печатки на двох боках – продовольчого відділу, без слова "Міська". Спостерігаються друкарські зсуви слова "Скарбник" праворуч і ліворуч.

Міські бони м.Рівного зустрічаються зі слідами інтенсивного обігу. Населення охоче приймало і використовувало їх, оскільки розмінної монети не було, а дрібні паперові гроші державних емісій майже щезли з обігу.

Через брак розмінних грошей в продовольчому відділі Рівненської міської управи і, як наслідок, виникнення проблеми розміну грошей, було вирішено надрукувати бони-квитанції з такими текстами: "...пред'явнику сього належить з каси Управи...карбованців", або "пред'явнику сього належить решти карбованців". Бідні верстви населення м.Рівного в продовольчому відділі міської управи купляли за нижчими цінами ніж на базарі, борошно, хліб, крупи, м'ясо, та інші продукти і на здачу отримували квитанції, які можна було знову використати тут же, у продовольчому відділі або в управі і розміняти на діючі державні грошові знаки. Таким чином, квитанції допомогли місту частково розв'язати "розмінну кризу".

Звертає на себе увагу зростання датованих випусків бон, як продовольчого відділу міської управи, так і приватних особливо починаючи з другої половини березня 1919 р. Це викликано було недостатнім постачанням Директорією, яка перебувала у катастрофічному фінансовому становищі, населення грошовими знаками.

Відома бона-квитанція Рівненського продовольчого відділу з датою 20 травня 1919 року, а вже через декілька днів – 24 травня війська Директорії, рятуючись від більшовицького наступу, залишили м.Рівне. В обіг надійшли кредитні білети і розрахункові знаки РРФСР, які на деякий час замінили населенню всі види сурогатів грошових знаків і бон.

У 1919 році (очевидно після відступу більшовиків) випустило в обіг свої розмінні знаки номіналом 10 крб "Рівненське повітове земство на Волині" з текстом українською мовою. Вони були випущені, як було декларовано, з дозволу "Державної влади" і забезпечувались всім майном земства, на них стояли літографські підписи голови народної управи і бухгалтера. У центрі, вгорі герб міста Рівного, а по всьому полі білета, окантовані фоновими

зірочками, три великих білих літери Р.П.З. – Рівненське Повітове Земство. На реверсі вгорі ті ж три літери: Р.П.З. (В.15).

У Дубно вперше місцеві бони були випущені 10 березня 1918 року міським громадським управлінням. Вартість їх була 1 та 3 рублі, фіксований термін обігу до 30 червня поточного року. Друк цих грошових знаків триколірний – жовто-червоно-чорний, двосторонній, з текстом російською мовою. Вони мають всі ознаки грошей: назву та номінал, серію та номер, дату випуску, текст про забезпеченість майном та покарання за фальшування, підпис "городового голови", печатку з гербом Волині та елементи художнього оформлення. Текст українською, польською та єврейською мовами, назва грошового знаку й установи, яка його випустила, вартість та термін обігу дає уявлення про національний склад мешканців міста.

Там же виявлені рідкісні чеки, які в 1919 році випускали продовольчий відділ та відділ допомоги голодуючим Дубенської міської управи. Перші емісії надруковані чорною фарбою, українською мовою на папері блакитно – сірого кольору і мають вартість 1, 3, 5 (В.7) та 10 крб., наступні – російською мовою на білому папері номіналами 5 та 10 крб. На всіх знаках був напис "Дійсний до 1 січня 1920 року" та відбиток печатки з гербом Волинської губернії й російськомовний напис: "Дубенская городская управа". До випуску бон, які здійснювали організації міста Дубно, належать також російськомовні емісії:

- Городское Общественное Управление 1 руб. і 3 руб. (надруковано на бланку, 1918 рік);
- Городская Управа. Отдел помощи голодающим. (Чеки на 5 руб і 10 руб., 1919 рік.).

В Острозі в 1919 році міська управа рятуючись від розмінної кризи, випустила "розмінні білети" вартістю 2, 6, 10, 20 гривень. На аверсі напис: "Розмінний білет міста Острога, О.М.У., 1919., О.М.У."; (Острізька Міська Управа) далі запевнялося, що цей білет забезпечений державними грішми, потім підписи міського голови і скарбника. Нижче подана вартість числом і словами, збоку – також розмінна вартість білету, на реверсі праворуч і ліворуч –

вартість подана числом, вгорі і внизу – словами, далі серія і число, а внизу застереження для фальшивомонетників умови обігу: "Фальшування карається Законом", посередині – "Розмін білетів на державні гроші Остріжське Самоврядування виконує во весь час обороту їх" (В.8) [1].

Показова у цьому відношенні є історія місцевих емісій, здійснених у Житомирі. 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР слухалось питання про надання дозволу місту Житомиру видавати власні бони. Дозвіл Житомирська міська управа одержала під належне забезпечення випуску кредитовими білетами. Урядовці визнали за необхідне поставити перед місцевою владою таку умову, щоб всі відповідні написи були зроблені державною мовою [64].

У місті вже давно назріла нагальна потреба випуску місцевих бон. Задовго до зазначених подій там зіткнулись із проблемою відсутності потрібної для нормального обігу грошової маси. Вперше це відчули у 1914 р. коли, у зв'язку з війною, ринок відреагував на приплив нічим не забезпечених грошей велетенським стрибком цін. Житомир, в якому тоді проживало 80 тис. осіб, мав багато промислових підприємств, кредитних установ і торговельних закладів.

Житомир належав до тих міст України, господарство та промисловість яких, як і населення, потерпали чи найбільше на Волині від частих змін влади. Так, протягом двох з половиною років (1917-1919 рр.) влада там мінялася одинадцять разів!

В лютому 1918 року Житомир окупували австро-угорські і німецькі війська, які також залишили тут свої банківські купюри. Пізніше до обігу додаються гроші Польської республіки (окупація 10.04.1920 р.), радянські розрахункові білети. Населення перебувало у відчаї, коли у калейдоскопі подій виринали та щезали з обігу державні гроші чи білети тимчасових окупантів. Тому відділення Держбанку для розрахунків з населенням частково використовувало 5% короткотермінові зобов'язання Державної скарбниці, що зберігалися там, а також 3,6% зобов'язання Державної скарбниці УНР, і 1000-рубльові купюри Тимчасового уряду, шляхом їх акцептації (накладання

штемпелів Держбанку або реєстрації тих, що були в обігу). Сьогодні у представницьких колекціях зустрічаються такі зобов'язання та гроші, на яких немає навіть вільного місця від печаток та штемпелів різних властей. В обігу були також термінові купони 4,5% облігацій Житомирського Міського кредитного товариства. Крім цього, одночасно із попередньою акцією, Держбанк надав право кредитним установам Житомира випускати обов'язкові до обігу чеки на суми вкладів, що були у банку. Цим правом скористались у різний час десять установ, серед них:

- Управа агрономічної організації постачання південно-західного фронту /до 6.III.1918 р "Взаємодопомога" /березень-квітень 1918 р./;
- товариство взаємного кредиту /до 16. IV.1918 р./;
- Повітова земська управа /до 4.IV.1918 р./;
- Волинська губернська земська каса місцевого кредиту /до 5.IV.1918 р./;
- з'єднаний банк Волинської губернії /до 1.IX.1918/ ;
- Азовсько-Донський комерційний банк /до 10.V.1920р./ та ін [42]⁶⁸.

Перші випуски чеків на аверсі заповнювались від руки, на звороті був штемпель з текстом про обов'язковий їх обіг. Чеки виготовлялися на фірмових бланках Держзнаку з водяними знаками.

Другий випуск чеків здійснено теж на фірмових бланках місцевої філії Держбанку, але вже друкарськими засобами, з обох боків. Оскільки їхня кількість, потрібна для обігу, швидко збільшувалась, застосовували друкарські машини для виготовлення цінних паперів.

Третій випуск здійснено друкарськими засобами на бланках блакитного кольору без філіграней. Четвертий – друкували на білому папері з блідо-блакитним відтінком аверсу та діагональними лініями, без водяного знаку. 10 травня 1920 року, вже після тимчасової окупації міста поляками, з'явився останній випуск чеків на папері жовтого кольору. На усіх чотирьох випусках проставлялися печатки відповідних установ (В.10).

⁶⁸ /42/ ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1714, аркуш 86.

З огляду на нестачу розмінних купюр міська управа м.Житомира також розпочала емітувати свої гроші. У березні 1918 р. в обіг надійшли грошові знаки у 1, 3 та 5 карбованців.

Білет вартістю 1 карбованець був жовтого кольору, розміром 115 x 68 мм. На лицевому боці в центрі банкноти зображений герб міста: на блакитному тлі відчинена брама з трьома вежами (Е). Над гербом сонце з променями, по боках ангели з трубами, біля них числа 1, а нижче напис: "Один карбованець. Розмінний білет міста Житомира". Внизу білета гарантія доброякісної бони: "Всі видані до загального розміну білети міста Житомира забезпечені державними кредитовими білетами і 5% короткострочними зобов'язаннями Державної Скарбниці, схованими в Житомирському відділенні Державного Банку". Далі підписи міського голови й бухгалтера, ліворуч вгорі рік 1918, праворуч дві літери серії "А.И.", між ними номер банкноти зроблений нумератором.

На зворотньому боці вгорі й знизу написи: "Фальшування карається законом" і "один карбованець". Праворуч і ліворуч велика цифра 1, посередині умови обігу: "За весь час обороту розмінних білетів м.Житомира Житомирський Відділ Державного банку і всі місцеві кредитові інституції виплачують за кожную тисячу карбованців розмінними білетами – тисячу карбованців Державними кредитовими білетами, рублями або п'яти процентними короткострочними зобов'язаннями Державної Скарбниці і приймають розмінні білети міста Житомира в різних виплатах в якій би то не було сумі" [38].

Бона вартістю 5 карбованців була зеленого кольору, розміром 150 x 98 мм. На аверсі – герб міста Житомира у декоративній рамці у вигляді гірлянди. Праворуч і ліворуч числа 5. Посередині велика цифра 5. Напис "п'ять карбованців", нижче ще один напис: "фальшування карається законом" інші написи такі ж самі як на банкноті вартістю 1 карбованець, лише замість серії "А.И." розміщені літери "А.Д.". На зворотньому боці в кутках числа "5", вгорі й внизу написи "п'ять карбованців", а посередині два великих числа 5, віньетка із

трьох літер "Ж.М.У." та напис, як і на однокарбованцевій банкноті, про те, що всі фінансові інституції вимінюють розмінні білети на таку саму кількість кредитових білетів (В.14).

20 березня 1918 р. Житомирська Міська Дума надала право комісії по друкуванню бон додатково випустити знаки на загальну суму 3 млн. карбованців. Причиною нової міської емісії стала відсутність надходжень з обсягу державної позики для допомоги місцевому самоврядуванню та біженцям. Вимога щодо обов'язкового відтворення назви держави УНР на бонах виконана не була, бо знаки у своїй більшості виходили вже за інших урядів.

Прихід до Житомира в квітні 1919 р. червоних військ обумовив зміни у грошового обігу. Народний банк випустив білети вартістю у 50, 75 та 100 рублів 1919 року і 250 рублів 1920 року, які були в обігу нарівні з чеками попередніх випусків до 10 квітня 1920 р., коли місто зайняли польські війська. Усі тексти на білетах були російською мовою і виконані за новою орфографією. Формат і композиційна розмальовка залишились як на 3 і 5 карбованцях 1918 року. На тих самих місцях друкувались тексти, порядкові номери і літерні серії. Тільки на купюрі 250 рублів на місці міського герба був напис "НБ" (Народний Банк), а вартість 50, 75 і 100 рубльових купюр дублювалась перфорацією (В.11).

Восени 1919 року майже вся Східна і Центральна Україна була зайнята військами Денікіна. Грошові паперові знаки Радянської Росії відразу були заборонені. У Житомирі, де особливо відчувалася нестача грошей в обігу, почали широко використовувати бони власного виробництва. Преса повідомляла, що до місцевостей, які змушені випускати місцеві гроші, належить Житомирський повіт з прилеглими повітами інших губерній. Він мав зв'язок з РРФСР тільки через вузьку смугу на Поліссі. Через це Житомирський фінвідділ змушений "здійснити випуск місцевих грошей на 16 млн. рублів купюрами в 50 та 100 рублів під назвою "Розрахункові білети міста Житомира" [38]. Ті гроші населення приймало охоче, бо вони були "свої", перевірені. У документах відзначалося, що обертаються вони нарівні із

загальноросійськими кредитовими білетами нового зразка і українськими державними грошима по відношенню 1 до 1.

Після звільнення міста 9 червня 1920 р. від поляків Народний банк випустив ще один розмінний білет у 250 рублів.

Всього за період громадянської війни в Житомирі 12 організацій випустили 54 різних за ґатунком знаків грошей. Якщо до цього додати ще випуски окремих установ, приватних закладів, які використовували власні розмінні знаки, то вийде вражаюча цифра перебування в обігу розрахункових паперів різних видів. На кінець року всі місцеві гроші було скасовано і їх обміняли на розмінні грошові знаки РСФРР випуску 1919 року.

На початку ХХ століття місто Крем'янець було звичайним повітовим містом. Волинської губернії. Як подають статистичні матеріали, за переписом 1897 року, в ньому мешкало 17 618 осіб населення. Житловий фонд становив 1 768 будинків. Релігійне життя забезпечували 10 православних церков, монастир, костюл та синагога. Промисловий потенціал міста визначали 43 фабрики і заводи сільськогосподарського типу, де працювало 115 робітників, а також 41 ремісничо-промислове підприємство [86]⁶⁹.

Місто стало примітним ще й тим, що в ньому було розміщено 31 Ризький драгунський та 42 Якутський піхотний полки, офіцерів яких гуртувало "Кременецкое военное собрание". Цей клуб, що запопадливо підтримував офіцерські традиції і використовував при розрахунках металеві бони [170], які, можливо, стали своєрідним прикладом грошотворчості для самоуправління.

Руйнівний вихор Першої світової війни, а за нею події визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., призвели не тільки до економічного колапсу, а й до суттєвих змін у демографії міста. За даними "Української загальної енциклопедії", на початку 17-х років у Крем'янці проживало тільки 16100 мешканців [68], тобто його кількість з великими потугами наближалася до довоєнного рівня.

⁶⁹ /86/ Клименко О.О., Клименко А.О. Крем'янецькі бони 1919 року. // Вісник тернопільського державного технічного університету. – Т. 4. – Число 4. – 1999. – Науковий журнал. – С. 175-184.

У 1918-1919 роках через воєнний час, слабкі зв'язки з центром, місто переживало значні соціально-економічні труднощі, типові для більшості тогочасних міст і містечок Волині. Господарство й торгівля занепадали. Державні гроші через часту зміну властей надходили з перебоями. Крім того, для зменшення попиту на гроші власті випустили купюри значних номіналів, що призвело до кризи дрібних розмінних грошей.

Як стверджував очевидець Олександр Вітенко, ініціатива випуску розмінних білетів належала повітовому земству за активної участі міської управи. Зокрема, керівники повітової земської управи доручили мировому судді Фортунату Шуб'яківському, який на аматорському рівні знався на графіці, спроектувати місцеві грошові знаки. За свідченнями того ж О.Вітенка, Ф.Шуб'яківський виконав доволі мистецькі зразки, в основу яких поклав волинський рослинний орнамент, взятий зі случьких поясів [16].

О.Вітенко, як уповноважена особа, проекти грошових знаків разом з відповідним проханням на дозвіл їх друку особисто передав у Здолбунові міністрові фінансів УНР Борисові Мартосу, отримавши при цьому тільки усне схвалення проекту. Очевидно у вирі тогочасних бурхливих подій міністрові було ніколи займатися бюрократичним листуванням, то ж ескізи спільно з доповідним документом згодом потрапили до державного архіву УНР і їх дальша доля залишилася не з'ясованою. У зв'язку з тим що повітова земська управа не мала їх дублікатів, було ухвалено рішення виготовити грошові знаки за новим проектом.

У свою чергу, Крем'янецька міська управа також не стояла осторонь від процесів грошотворчості, а намагалася проявити себе на цій ниві, ухваливши рішення про випуск своїх розмінних білетів номіналами 3 і 5 крб., які мали друкуватися відповідно на жовтому та блакитному картоновому папері. Але проект так і залишився проектом, бо його незабаром поглинула ідея випуску спільних грошей для міста і повіту [16].

Причини, які спонукали міське й повітове самоврядування до спільної й компромісної емісії місцевих бон, рішення компетентних чинників, еволюція

планів та намірів, логічність чи алогічність їх дій щодо виходу з грошовою голоду, а врешті-решт обсяги грошової маси добре простежуються документально.

Події розгорталися так: 19 лютого 1919 року група міщан чисельністю 58 осіб зініціювала негайне скликання депутатів міської думи для внесення і розгляду питання про випуск міською управою бон номіналами 1, 3, 5, 10 і 25 карбованців.

Міська Дума, визначивши реальність проблеми, при наявності 25 депутатів з 37, міського голови і трьох членів управи ухвалила цілком легітимне рішення:

"1.- що в даний час в місті відсутня розмінна монета, що ставить населення в край безвихідне становище і

2.- що, як пояснив Голова Думи, питання про випуск бон перебувало на розгляді Земського Зібрання, котре і постановило випустити бони 1, 3 і 5 крб. на один мільйон і вже порушено клопотання перед Урядом про дозвіл випуску тих бон, і визначила: "Не порушуючи клопотання про випуск бон окремо Міським Самоврядуванням, цілком приєднатися до клопотання Крем'янецького Повітового Земства, порушеного перед Урядом щодо дозволу випуску бон Земством спільно з Міським Самоврядуванням, прийнявши на себе відповідну частину видатків по виготовленню знаків для того, щоб надходжувані за розмін бон встановлені проценти йшли на погашення понесених видатків, як Містом, так і Земством" (А.8).

Враховуючи гостроту грошового голоду, депутати Думи одноголосно висловили побажання, щоб сумарна емісія бон становила 2 млн. крб. Одночасно вони вибрали земську комісію для випуску грошових знаків, куди увійшли Михайло Шумський, Микола Бугуславський та Мойсей Ейдіс.

6 травня 1919 року Міська Управа за номером 878 надіслала до кредитної канцелярії Міністерства фінансів прохання такого змісту: "Згідно постанови Крем'янецької Міської Думи від 3 березня біж[учого] року, під ч.30 з приводу відсутності в місті Крем'янці дрібних грошей, Міська Управа 27 березня цього

року прохала п.Волинського Губерніяльного Комісара дозволу випустити міські грошові знаки (бони) в кількості 1.000.000 карбованців, на яке прохання Губ.[ернський] Комісар надписом від 30 березня дозволив Міському Самоврядуванню випустити бони на 100.000 карбованців.

Ті гроші Міська Управа вже випустила в 1, 3, 5 і 10 карбованців разом з повітовою Народною Управою, котра одержала дозвіл від Міністерства фінансів на випуск бон на 1.000.000 карбованців (А.8). Позаяк цих розмінних знаків в кількості 1 000 000 карб.[ованців] далеко не вистачить для міста Кремінця і повіту. Міська Управа щиро прохає Кредітову Канцелярію дати дозвіл Міському Самоврядуванню приєднатися до Земства відносно випуску для потреб міста і повіту розмінних грошових знаків (бон) на 1.000.000 карбованців”.

У свою чергу Крем'янецька Земська управа, розглянувши вказану постанову міської Управи, 6 травня 1919 року ухвалила:

"Слухали: Кремінецька Міська Управа надсилала до Повітової Народної Управи копію з постанови міської Думи од 5 / III по випитанню про випуск бонів з котрого видно, що Дума зупинилась на ухвалі: не клопочучись перед Владою о дозвілі випуска бонів окремо Міським Самоврядуванням, цілком приєднатися до прохання Кремінецького Повітового Земства про дозвіл випуска бонів разом з Міським Самоврядуванням, приймаючи на себе належну частину видатків.

Тепер дозвіл Міністерства фінансів на випуск бонів Народною Управою одержано. На теперішній час випущено бонів на 200.000 карбов[анців] разом з містом і по постанові комісії по випуску бонів ця сума буде зарахована в загальну дозволену Міністерством суму 1.000.000 крб. Комісією внесено побажання, "щоб у майбутньому випуск робився Земством разом з Міським Самоврядуванням. Позаяк Міське Самоврядування припускає клопотатись перед Міністерством про приєднання до Земства в справі випуска бонів з однесенням частини видатків на свій рахунок, а повітова Народна Управа не устричає до цього ніяких перепон, то ухвалила: підтримати прохання Міського

Самоврядування" (А.8).

Перший випуск розмінних білетів вартістю 1, 3, 5 і 10 карбованців відбувся у березні 1919 року. Кольори грошових знаків їх творці запозичили у державних кредитних білетів Російської імперії зразка 1898 – 1912 рр., щоб, очевидно, створити ілюзію їх доброякісності: 1 карб. жовтуватого кольору, 3 крб. – зелені, 5 крб. – сині, а 10 крб. – темно-рожеві (розміри 1, 3, і 5 крб.-138x76, а для 10 крб.-140x178мм) (В.13).

На аверсі центром вгорі зображений герб міста Крем'янця у поєднанні з іншим владним атрибутом – мініатюрною печаткою рожевого або синього кольору з тризубом і написом по колу: "Крем.[інець] Зем.[ство] Міст.[о]" Принагідно зауважимо, що таке поєднання міської та державної геральдики було не дуже частим явищем тих часів, особливо на Волині.

На кожному розмінному білеті вказано номер, номінал, рік випуску, а також напис: "Всі розмінні білети Кремінецьких самоврядувань цілком забезпечуються всім майном Кремінецького Земства і міста Кремінця." Далі йдуть підписи посадових осіб: голови повітової народної управи, міського голови та бухгалтера. Увесь текст обрамлений геометричною фігурною рамкою. Справа, зліва та внизу застереження: "Фальшування карається законом".

Зворотний бік ніби передає структуру шарів розрізаного навпіл дерева. Тут повторюється вже згадане скорочення "К.З.М.", а також в рамці міститься важливе для користувача пояснення: "За весь час обороту Кремінецьких розмінних білетів Кремінецька Народня Управа і Кремінецька Міська Управа виплачують за кожних Сто карбованців розмінними білетами Сто карбованців державними кредитовими білетами."

Поза рамкою з чотирьох боків написи "Фальшування карається законом", які, як виявилось пізніше, не дуже лякали фальшивомонетників.

Для друкування використовували звичайний папір без водяних знаків, який могли роздобути у той важкий час. Замовлення самоврядування виконала друкарня братів Юзефових у Крем'янці [16].

Грунтуючись на цитованих архівних документах, а також на матеріалах

статті Олександра Вітенка, з'ясували, що Крем'янецька міська і земська управи встигли здійснити два випуски грошових знаків, які відрізняються один від одного тільки підписами. На бонах першого випуску вони власноручні, а другого – факсимільні, або ж факсимільні у поєднанні з власноручними. Окрім того, у другому випуску емітент відмовився від друку однокарбованцевих бон. Цьому сприяв загальний стан фінансів в Україні. Адже Директорія жила за рахунок інтенсивної праці Експедиції заготовок державних паперів, швидко збільшуючи і грошову масу, а відтак – велику інфляцію. Перебіг подій громадянської війни потребував нових і нових витрат.

Уже в квітні 1919 року, коли новий кабінет Міністрів очолив соціаліст Борис Мартос (він же одночасно очолював Міністерство фінансів), ситуація в Україні склалася майже катастрофічна.

Перший випуск бон, невеликий за обсягом, у цілому справдив надії своїх творців. Він виявився робочим: через кілька місяців інтенсивної експлуатації внаслідок неякісного паперу геть зносився. До того ж самоврядування ретельно виконувало свої зобов'язання перед урядом і обмінювало розмінні бони на державні гроші. Таким чином, розмінні знаки першого випуску, які вичерпали себе, планомірно вилучалися з обігу й знищувалися.

Друга емісія, яка була здійснена, очевидно, на початку 1919 року, не була такою вдалою. Як вказував О.Вітенко, через факсимільні підписи й слабку захищеність грошових знаків, вони стали предметом численних підробок фальшивомонетників [16].

Окрім того, перебіг подій громадянської війни негативно впливав на нормальне функціонування фінансового господарства повіту й міста. 5 червня 1919 року після упертих боїв 5-й полк Таращанської бригади під командуванням В.Н.Боженка захопив Крем'янець. У місті був створений повітовий ревком. Делегати першого повітового з'їзду Рад, що відбувся того ж місяця, одностайно ухвалили постачати Червону армію продовольством, фуражем і кіньми, заготувати хліб для трудящих Петрограда. Як стверджують очевидці, ревком прагматично поставився до крем'янецьких емісій. У той час

більшовикам було байдуже, чиї гроші перебували в обігу. Вони, очевидно, не хотіли шкодити налагодженому міському й повітовому господарству, які справно виконували контингенти. До того ж, як вважав Р.Й.Тхоржевський, посилаючись на поодинокі знахідки крем'янецьких бон, певна частина емісій навіть була контрамаркована печаткою ревкому, котрий таким способом підтвердив їх справжність [147]. Проте, радянська влада проіснувала тоді в Крем'янці недовго. У липні польські війська знову захопили його. У жовтні 1919 року в повіті вибухнуло організоване більшовиками велике повстання проти польських окупантів. Партизанські загони об'єднували тисячі трудящих. У ході боїв Крем'янець двічі переходив з рук у руки. З великими труднощами полякам вдалося придушити повстання.

Таким чином, зважаючи на військово-політичну ситуацію, другий випуск крем'янецьких бон об'єктивно не міг відіграти якоїсь суттєвої ролі в економічному житті міста й повіту.

Використані автором документальні матеріали підтверджують, що свідченням Олександра Вітенка варто довіряти. До того ж, у своїй публікації він користувався джерелами, які не дійшли до нашого часу, зокрема колекцією бон Бориса Козубського [16].

Згідно з даними О.Вітенка, випуск розмінних бон Крем'янецького самоврядування тільки частково розв'язував проблему розмінного голоду, проте не міг втамувати його цілком. Грошотворчість розвивалася як ланцюгова реакція. У тому ж 1919 році здійснило свою емісію "Крем'янецьке громадське зібрання" ("Кременецкое общественное собрание"). Його розмінні марки номіналами 10 і 25 крб. (розміри 57 x 116 мм), відповідно рожевого й сірого кольорів були друковані на картоні. На кожній боні є підпис старшого розпорядника Симоновича, печатка клубу й номер. Ці марки вживалися членами зібрання при грі в карти і для розрахунків з буфетом [16]. Вони можуть ілюструвати побут міської верхівки тих часів, яка копіювала стиль життя царських чиновників.

Повітове земство також забажало прославитися додатковою

грошотворчістю, залишивши нащадкам боністичну пам'ятку разового використання. Так, з нагоди земського вечора 15 березня 1919 року воно випустило тимчасову розмінну марку 1 карбованець на зелено-сірому картоні. На ній є підпис голови Земської Управи Бориса Козубського, печатка управи й номер. Ці марки, як і у попередньому випадку, вживалися при розрахунку з буфетом [86].

Окрім основних різновидів, пов'язаних з першим і другим випусками, бони, особливо другого випуску, мають ще й низку дрібніших відмінностей, які, тим не менше, важливі для музейних працівників та колекціонерів – боністів. Їх подав у своєму дослідженні історик з діаспори В.Трембіцький [140]. Зокрема, номери 3, 5-ти крб. розмінних білетів виконані чорною і червоною друкарською фарбою, а 10 крб. – тільки чорною. Мініатюрні печатки з тризубом на всіх номіналах зустрічаються двох кольорів: червоного і синього. Виявити якісь закономірності при аналізі цих грошових знаків не вдається. Складається враження, що через технічні труднощі того часу, творці емісій використовували фарби, які були під руками.

У вересні 1920 року, після запеклих боїв з червоними, польські війська остаточно оволоділи Крем'янцем. Наприкінці 1920 року польська окупаційна влада міста емітувала паперові бони вартістю 1, 3 і 5 польських марок (В.12).

Вказані грошові знаки, виготовлені літографським способом у Львівській друкарні Гегедіса [16], не визначаються особливою художньою вартістю. Скомпоновані нашвидкуруч, на звичайному папері без водяних знаків, вони, очевидно, призначалися для тимчасового використання в якості замітника тодішньої польської національної валюти – марки на окупованих українських землях. Адже на той час, задовго до Ризького миру, польське політичне керівництво і гадки не мало, що Волинь колись стане територією Другої Речі Посполитої. Без сумніву, в цих бонах чітко простежуються функції військових грошей, що емітувалися з метою фінансування військових і політичних витрат польської військової та цивільної влади.

Відомий дослідник бон Волині Л.Маслов помилково вважав, що Крем'янець – єдине місто, де зустрічалися емісійні знаки, які випустила польська окупаційна адміністрація [98]⁷⁰. Насправді подібні грошові знаки номіналами 5, 10 і 25 польських марок того часу перебували в обігу у м. Зв'ягель (нині м.Новоград-Волинський Житомирської області), а також у м.Антоніни (нині Хмельницької області), що дозволяє робити припущення про цілеспрямовану економічну політику пограбування Волині. Лише складна військово-політична ситуація не дала можливості полякам запровадити подібні грошові знаки в інших містах Волині.

Вказані бони – однотипні (розмір 123 x 82 мм), відрізняються лише кольорами: 1 марка – брунатно-оранжевого, 3 марки – зеленого і 5 марок – синього кольору.

На аверсі зліва зображення стилізованого герба м.Крем'янця (дві вежі та стіна) у вінку, праворуч – білий п'ястівський орел. Нижче – напис польською мовою "Bon pięć 5 MAREK POLSKICH 5 Kto podrabia lub falszuje tę bonę, podlega odpowiedzialności sądowej" ("Бон п'ять 5 марок польських 5. Хто підробить чи сфальшує ті бони, підлягає судовій відповідальності").

Доброякісність цих грошових знаків мали гарантувати підписи бургомістра В.Павловського та лавників (засідателів) М.Кондратьєва і А.Я.Кременецького. Характерно, що підпис А.Я.Кременецького зустрічається на грошових знаках Крем'янецької міської та земської управ 1919 року. На звороті бони також вміщено гарантійний надпис: "Magistrat m.Kremieńca przyjmuje odpowiedzialność za wymianę niniejszego bonu na marka polskie. Ten bon ważny do dnia 1 marca 1921 roku" / ("Магістрат м.Крем'янця несе відповідальність за обмін даного бону на марки польські. Цей бон чинний до 1 березня 1921 року").

Проаналізувавши характерні емісії міст і містечок Волині, можна дійти до висновку, що місцеві самоврядування регіону намагалися проводити помірковану грошову політику, збирати податки, стимулювати торгівлю і виробництво, а також не засмічувати грошовий обіг різними грошовими

⁷⁰ /98/ Маслов Л. Гроші волинських міст. // Наша батьківщина. – Ч. 7-8. – 1939. – С. 172-175.

сурогатами. За можливістю, обмінювати тимчасові грошові знаки на загальнообов'язкові. Ці заходи часто стримували інфляцію і зростання цін, особливо порівняно з Радянською Росією.

Однак, слід констатувати, що фінансова політика самоврядувань Житомира, Луцька, Рівного, Крем'янця, Дубна та Острога стала заручницею військово-політичної-обстановки. Не всі місцеві емісії, обумовлені громадянською війною, розподілом території та іноземною інтервенцією можна вважати вдалимими. Часто вони були непідготовленими, стихійними. Іноді місцева грошова творчість спрямована шляхом найменшого опору, тільки посилювала ту грошову плутанину і строкатість, що були наслідком одночасної циркуляції грошових знаків різних урядів.

Курсування грошової маси між регіонами (зокрема між Галичиною і Волинню) призводило до нових стрибків цін, гіперінфляції, занепаду промислового виробництва та сільського господарства. Адже ринок був настільки наповнений масою різних валют, що розгублені селяни не могли зорієнтуватися в цінах на сільськогосподарську продукцію. Втрачався стимул виробляти її надлишок, що, в свою чергу сприяло натуралізації господарських відносин та переходу до мінової торгівлі і, як наслідок, призвело до докорінного деформування основних функцій грошового обігу.

4.2. Випуски бон кооперативами, общинами і приватними торгово-промисловими підприємцями на Волині

Значне місце в постачанні населення бонами займали й кооперативні товариства Волині. У каталогах зареєстровано бони різних назв, які були випущені 19 кооперативами міст і містечок. Поширеними були випуски Рівненського народного кооперативу. Першими, з датою 21 січня 1919 р., поступили в обіг "Ордера на видаток грошей" на 3, 5 і 10 руб. (Д.1). Для них

використовувались бланки ордерів, надрукованих українською мовою на зеленому товстому папері. Заповнялися вони від руки чорнилом російською мовою, скріплювалися однією печаткою і штампом кооперативу, трьома підписами членів правління. Термін дії ордерів був встановлений до 1 травня 1919 року. Наступний випуск повторений Рівненським народним кооперативом як "сдача", без дати, на пергаментному папері – 3, 5 і 10 руб. (Д.2). Польський каталог бон Т.Сольського вказує на наявність в цій серії ще номіналів 1 і 20 руб., але їх в архівах, колекціях не знайдено. Випуск "сдача" відомий в двох варіантах: з трьома і чотирьома підписами. Третя емісія випущена вже українською мовою під назвою "Решта" – 3, 5 і 10 крб. (Д.3) – також без дати, на пергаментному папері, скріплена чотирьома підписами. Останні дві емісії мають в різних місцях бони символи американського долара і цента, а також співвідношення валют: 1 карбованець = 1 центу (Д.2) (Д.3). Після Першої Світової війни американська валюта стала символом стабільності.

Кооператив профспілки службовців і торгово-промислових підприємств випустив з датою 23 грудня 1918 року бони з назвою "квитанції" на 3 і 10 руб. Серед датованих знаків це самі ранні бони м.Рівного.

Відомі два різновиди випусків бон кооперативу "Красное солнышко". Перший з датою 1 березня 1919 р. "...касса имеет выдать" 5 руб.; другий з датою 26 березня 1919 р. – "сдача" 5 і 10 руб. (Д.4).

Кооператив "Взаимная польза" випустив бони-квитанції номіналом 10 руб.. (Д.5). Вони віддруковані на пергаментному папері з датою 25 березня 1919 р. Випуск повторився ним українською мовою, але на цей раз номінали були 5 і 10 крб, з назвою кооперативу "Взаємна користь". Емісії кооперативу "Взаимная польза" в польських каталогах бон Т.Сольського і Т.Яблонського помилково віднесені до м.Дубно [1].

Відомі розписки кооперативу дрібноторговців на 1, 5 і 10 руб. (Д.6) Вони недатовані, скріплені двома печатками і трьома підписами.

Поштово-телеграфний кооператив випустив бону з рукописним номіналом 5 руб, датовану 23 березня 1919 року. Товариство споживачів

"Опора" емітувало з датою 1919 року ордер на 10 руб.. Його номінал також рукописний.

Кооператив товариства квартиронаймачів випустив в обіг без дат на пергаментному папері "сдачі" 5 і 10 руб.

Кооператив передмістя "Воля" випустив російською мовою квитанції 10 руб.(Д.9.) Вони відомі з датами 24 і 30 березня 1919 року. Шрифт чорний і синій. Є відомості про випуск підрядчиками Ліbermanом і Авербухом квитанції (без дат) вартістю 10 руб.

Окрім міської управи, в 1918-1919 роках власні гроші випускав Дубенський кооператив "Помощь". У 1918 році це були чеки вартістю 5, 10, 15, 20 та 50 копійок, надруковані, відповідно на папері сірого, рожевого, бузкового, зеленуватого та блакитного кольорів, російською мовою, чорною фарбою. Чеки випуску 1919 року відрізняються мовою друку (українська та російська), кольором паперу –білий та вартістю (1, 3, 5, та 10 крб.). Друк цих чеків двосторонній (Д.10).

Як і в інших регіонах України, на Волині у грошотворчість включились і церковні інституції. Емітовані ними паперові бони здебільшого виконували функцію розрахунків церковного активу з церковною крамницею. Більшість з них мають пояснювальні тексти "для просфор". Проте окремі церковні емісії сповна виконували грошові функції і зайняли чільне місце в грошовому обігу міст регіону.

У Волинській губернії на початку ХХ ст. окрім автохтонного українського населення найчисельнішою була єврейська громада. Заселення євреями волинського краю, як і всієї території України, відбувалося нерівномірно, так би мовити хвилями. На території Волинського, Подільського, Брацлавського та Київського воєводств проживало 1 млн. 200 тис. євреїв (9% від загальної кількості мешканців краю). За офіційними державними документами 64 779 осіб вважалися міщанами, 1 121 – купцями. Близько 60 тис. єврейських родин (майже 650 тис. осіб) проживали у селах, переважна кількість із них займалась землеробством.

Євреї Волинської губернії, як і будь-де, утворювали общини. Виникнення останніх пов'язане з віросповіданням євреїв – іудаїзмом. Складовими частинами єврейських общин були міняли – релігійні об'єднання не менш, ніж 10 осіб, старших 13 років. Общини надавали своїм членам релігійні, судові, соціальні та фінансові послуги, утримували школи для дітей бідних, проводили також благодійні акції. Кожна єврейська громада з початку утворення прагнула в першу чергу забезпечити себе синагогою, кладовищем і судом.

Бюджет общини формувався шляхом надходження "коробкового збору", який включав, окрім інших, податки на свічки, різання птиці на єврейські свята тощо.

З діяльністю єврейських общин було тісно пов'язане й виникнення та існування кагальної організації. Кагал у перекладі з єврейської мови означає збори, схід населення, де вирішувалися різні життєві проблеми. Його діяльність зосереджувалася в основному в адміністративно-фінансовій, судовій та релігійно-виховній сферах.

Отже, на землях, які після поділів Речі Посполитої відійшли до Російської імперії, проживала значна кількість єврейського населення. У зв'язку з цим виникла необхідність на державному рівні вирішувати питання євреїв, визначати їхній правовий статус, місця проживання і напрямки життєдіяльності. У кінцевому рахунку це призвело до формування смуги осілості, становлення й утвердження якої відбувалося у своєрідних соціально-економічних умовах [6]⁷¹.

Серед перших єврейських общин, які випустили бони, був єврейський кооператив "Линас Гацедек", який здійснив емісію російською мовою, без дати, "сдачи" 3 і 5 руб., повторюючи свій випуск українською мовою, як "решти" 3,5 (Д.7) і 10 карб. Віддруковані на пергаментному папері, вони скріплені печаткою і двома підписами з датою 19 березня 1919 року. Другий єврейський кооператив "Ахдусь" випустив "сдачу" 1,3 (Д.8) і 5 руб., з терміном обігу до 31 травня 1919

⁷¹ /6/ Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії.(1796-1914). – Тернопіль,1999. – С. 114-117.

року. Надруковані вони 1 руб. – на білому, 3 руб. – на рожевому і 5 руб. на сіро-голубому папері. На звороті знаку ставився штамп кооперативу єврейською та російською мовами з датою випуску і порядковим номером. Знак також скріплювався круглою печаткою і трьома підписами. Судячи з нумерації знаків, це була найбільша емісія приватних бон м.Рівного.

У містечку Корець єврейська община випустила в обіг бони вартістю 1, 3, 5 і 10 рублів, надруковані на листках з учнівського зошита в лінійку, російською і єврейською мовами. У липні 1919 року єврейська община вдруге випустила в обіг грошові знаки різної вартості: 1, 3, 5, 10 і 20 рублів. На всіх купюрах були підписи посадових осіб установи що їх емітувала різними кольорами: 1 рубель – червоним, 3 рублі – зеленим, 5 рублів – фіолетовим, 5 рублів – червоним і 10 рублів – червоно-фіолетовим олівцем. На аверсі був напис: "Дѣйствителенъ до 1 января 1920 г" і єврейською: "5670 рік", нижче: "Ордеръ № 4576. Предъявитель сего имѣеть получить отъ Корецкой Еврейской Общины.." (подана вартість ордеру); внизу підпис голови управи, члена ради і діловода. На реверсі печатка з шестикутною зіркою посередині і єврейською мовою по колу написано: "Управа гміни Корець, воєводство волинське" (Д.11).

У 1918 році в містечку Бережниця євреї на засіданні своїх культурно-освітніх організацій вирішили друкувати власні купюри 1, 3, 5 рублів. Гроші, як їх ще назвали "довжні скрипти" (боргові записки) спочатку були в обігу лише серед єврейського населення містечка, але подальша зростаюча недостача дрібної розмінної монети стала причиною того, що вони вийшли за межі общини і стали обертатися в містечках Ремчиці, Соломіївка, Володимирець, Кідри, Берестя, Великі Ценцевичі, Сарни, Дубровиця. В обігу вони були аж до приходу польської влади, тобто майже два роки. Ці бони друкували на простому папері, біляво-жовтого кольору, (розміри 58 x 111 мм). Фарба друку – чорна. Аверс: у прямокутних рамках, які закінчувались чотирма квадратами. Ліворуч на купюрі друкований "N" і поряд лінія, на якій подано порядкове число, а під ним підпис. Порядкове число і підпис виконані чорнилом. Між двома одиницями, що займають мало не всю ширину купюри, вгорі напис

єврейською мовою : "SZTAR CHOVAL SACH RIBIL ECHAD", тобто "договірний скрипт на суму одного рубля". Під цим написом російською мовою: "ОДИН РУБЛЬ". На зворотньому боці справа є фіолетовий відбиток круглої печатки. На печатці по колу і всередині напис: "HISTARUT AHUT JISRAEL BY BEREZNICA PELECH WOLIN HADAT WYHALUMIT", тобто "організація єврейської єдності в Бережниці округ Волинський, релігія і народність".

В написах на купюрах були допущені помилки внаслідок впливу місцевого діалекту

написано : "RIBIL"	має бути "RUBIL"
написано : "AHUT"	має бути "ACHUT"
написано : "WYHALUMIT"	має бути "WYHALUMIJUT".

Інші серії по три і п'ять рублів такі ж з тією лише різницею, що при цифрі "3" маємо напис "SZAMISZA RIBIL" дорівнює трьом рублям, в прямокутних рамках трійки, при цифрі "5" напис "SZAMISZA RIBIL" дорівнює п'яти рублям, в рамках – п'ятірки (Д.12).

Паперові гроші Бережниці виготовлені на простому низькосортному папері, були в обігу дуже довго як для того часу, внаслідок чого їх зразки не збереглися. Їх не вдалося розшукати в особистих колекціях, архівах, музеях, тільки кілька фотографій були подані в статті Миколи Гнатишака "Паперові грошові знаки на українських землях" [37]⁷².

В 1919 році за рішенням рабина Володимирецької ділянки Луцького повіту було випущено в обіг бони вартістю 5 рублів. (Володимирець раніше відносився до Луцького повіту, потім – до Рівненського). На одній половині аверса бони напис 5 рублів єврейською та російською мовами. На іншій половині вгорі № і вручну поставлено число "19". Нижче печатка по колу якої напис: "РАВВИНА ВЛАДИМЕРЕЦКАГО УЧАСТ. ЛУЦКАГО УЕЗ.", в центрі –

⁷² /37/ Гнатишак М. Паперові грошові знаки на українських землях. // Літопис червоної калини. Ч. 3. – Львів, 1931. – С. 10-12.

"1919". По кутках бони оригінальні орнаменти. Реверс не має ніяких написів і зображень. Бона виконана на простому папері (Д.13).

З емісії промислових підприємств відомі бони, так звані "сдачі" Акціонерного товариства парового пивоварного заводу "Бергшлосс", вартістю 3, 5 і 10 руб. (Д.16) з перфорованою датою "18-3-19". Скріплені вони круглою печаткою і трьома підписами.

Фабрика землеробних знарядь "Шлоссберг", (підрядчик Ліберман-Авербух), випустила бону вартістю 10 рублів з датою 1919 рік.

Чеки 4-х номіналів, які в березні 1919 року випускала Дубенська спілка споживачів "Економія". Вони друковані українською мовою чорною фарбою. Чек вартістю 1 крб. на папері сірого кольору, 5 крб. – рожевого.

Кольори чеків вартістю 3 та 10 крб. досі залишаються невідомими, оскільки оригінали їх не збереглися.

Рівненське Товариство Споживачів випустило без дати віддруковані російською мовою "сдачі" – 5 і 10 руб. (Д.17), з печаткою і трьома підписами.

Цей випуск при УНР повторився українською мовою, як "решта" – 5 (Д.18) і 10 карб., але вже з двома печатками і трьома підписами.

До випуску грошових знаків, які здійснювали організації міста Рівного, належать емісії:

- правління 2-го кредитно-ощадного товариства – "...касса имеет выдать" 5 руб., надрукованого на червоному папері, номінал-рукописний.
- місцевого повітового союзу військових інвалідів "... следует из кассы союза" 10 руб. (Д.14) – на пергаментному папері з датою 20/III/1919 р. печатка і чотири підписи.
- Рівненського повітового союзу військових інвалідів – "...следует из кассы" 3, 5 і 10 руб. з датою 21/III 1919 р. Папір пергаментний, печатка і чотири підписи (Д.15) .

До випуску бон, які здійснювали організації міста Дубно належать емісії:

- жіночої спілки споживчого товариства "Жіночка". Чек на 1 крб. і 3 крб., 5 крб. і 10 крб. 1919 рік.
- спілки споживчих товариств "Економія". Чек на суму 1, 3, 5 і 10 карб. 1919 р.
- товариства хмелеробів. Чеки на суму 1,3, 6, і 10 карб. Дата випуску 1.1.1920 р.

Під час визвольних змагань в Україні керівництво Почаївської Лаври відверто займало монархічні позиції і всіляко саботувало закони молодої української держави, в тому числі і у фінансовій сфері. Протягом 1917-1921 рр. у документах Лаври царський рубль фігурує як єдина грошова одиниця. Окупаційна валюта Австро-Угорщини і Німеччини, а також кредитні білети УНР, місцевих самоврядувань Волині, радянські "дензнаки" лаврською адміністрацією не визнавалися.

Так, у рапорті голови Богородичного братства при Почаєво-Воздвиженській церкві м.Здолбунова ієромонаха Тихона, поданому 15 квітня 1919 року на ім'я архієпископа Волині Євлагія, говориться, що прибутки братства за 1918 р. сягають 18 тис. рублів [55].

В іншому звітному фінансовому документі вказано, що під час святкування у 1919 р. Покрови Божої Матері поступило на прибуток з кварт церковних грошей прикладних 419 рублів 60 копійок і гаманцевих 137 рублів 37 копійок, всього 556 рублів 97 копійок [56].

В травні 1920 р. лаврська економія закупила 25 пудів цукру в німців (очевидно в колоністів – авт.) по ціні 60 рублів за пуд [57].

Навіть в листуванні монахи користувалися царськими поштовими марками. З цього приводу начальник Київської поштово-телеграфної округи, посилаючись на лист Міністерства пошт і телеграфів УНР №351/12768, підтвердив заборону використання марок Російської імперії. Він також наголошував, що ці марки не можуть бути обміняні на українські і на них не можна проставляти український герб [58].

Після Ризького мирного договору між Радянською Росією і Польщею, згідно з яким Волинь була включена до складу Речі Посполитої, Почаївська Лавра надавала притулок і матеріальну допомогу білоемігрантам, що залишались без засобів існування, підтримували різні політичні організації монархістів.

Розорена громадянською війною Волинь на початку 20-х років майже не сприймала ніяких паперових грошей. Як засіб нагромадження вони припинили своє існування, як засіб платежу стиснулися до мінімуму, як засіб обігу, завдяки шаленій його швидкості і розвитку безгрошового товарообігу, також були зведені до мінімуму. Паперові гроші, на думку Є.Преображенського, трималися тільки тому, що золото не могло увійти в сферу обігу і нікуди не придатний паперовий засіб обігу все ж таки нічим було замінити [118].

Неврожай 1921 року спричинив ще більший попит на продовольчі товари на "чорному ринку" і призвів до того, що пуд жита в цей час обмінювався на багато більшу кількість шкіри чи бавовняних тканин, ніж це було в 1913 році. Як і багато століть тому, з'явилися товари-гроші. Найчастіше таку роль відігравало борошно, рідше сіль. За один пуд житнього борошна на Волині давали: 30 фунтів гасу, 10 фунтів мила, 100 аршинів ситцю.

У зв'язку з вказаними економічними процесами Духовний Собор Почаївської Лаври прийняв постанову про "попудну місячну плату" для своїх робітників та службовців. Так, лаврський лісник Петро Чевалюк у 1921 році щомісячно отримував 4 пуди житнього борошна, 1 пуд пшеничного, 1 пуд круп і 2 фунти жирів [59].

З укріпленням курсу польського золотого Духовний Собор Лаври 27 лютого 1925 року ухвалив відмінити "попудну оплату" і надалі оплачувати грошима. Згаданому ліснику П.Чевалюку була встановлена місячна заробітна плата в сумі 45 злотих [60].

У період домінування попудної заробітної плати робітників і службовців замість грошей отримували ордери, або, як їх називали у Лаврі, квитаріуси, що були виконані друкарським способом у вигляді спеціальних бланків. Їх зразки,

на жаль, не збереглися. За зовнішнім виглядом, змістом написів квитаріуси, очевидно, мали схожість з кредитними марками Нікопольського робітничого кооперативу – "Никрабкопа". Тобто, ці грошові документи містили наступні реквізити: назва установи (економія Почаївської Лаври), кількість збіжжя чи борошна в пудах, підписи економа і бухгалтера. Термін отоварення хлібних квитаріусів не проставлялися. Як свідчать документи, робітники та службовці через певні причини нерідко пред'являли квитаріуси до оплати натурою раз в 3-4 місяці.

Працівники Лаври, що харчувалися у монастирській їдальні, здавали частину ордерів завідувачому цим закладом в якості оплати. Іноді Духовний Собор Лаври, розглядаючи численні заяви працівників, приймав рішення видати тій чи іншій особі кредит в квитаріусах на будівництво, лікування тощо. Достовірно відомо, що вказані грошові документи лаврської економії охоче приймали власники магазинів м.Почаїва, як валюту з постійною вартістю, коли паперові гроші були лише товарами зі змінною вартістю.[61]

За авторськими підрахунками у колишній Волинській губернії свої гроші (чеки, бони, товарні знаки, ордери тощо) у 1914-1921 рр. випускало 75 емітентів у 17 населених пунктах.

Таким чином, велика кількість приватних емісій у містах Рівному, Корцю, Дубно, на відміну від Крем'янця, Луцька, Острога, свідчили про не ефективну економічну політику місцевих самоврядувань.

РОЗДІЛ V
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАПЕРОВИХ
ГРОШОВИХ ЗНАКІВ І БОН ЯК ОБ'ЄКТІВ БОНІСТИКИ ЗА ЇХ
ОСНОВНИМИ ОЗНАКАМИ

Оскільки паперові гроші є специфічним різновидом письмових документів і мають синтетичний характер походження, для їх всебічного вивчення, зовнішньої й внутрішньої критики, автор застосував методику комплексного використання ряду спеціальних історичних дисциплін (геральдики, сфрагістики, палеографії, хронології, метрології, іконографії, епіграфіки та ін.), запропоновану професором Р.Тхоржевським [145]⁷³.

Зовнішня критика (аналіз) паперових грошей відрізняється від відповідної критики будь-якого іншого письмового документу тим, що тут ми маємо справу з державним грошовим документом, який є засобом платежу й обігу і несе на собі чимало різних специфічних ознак, що віддзеркалюють ідеологію емітента, і прочитати її ми зможемо тільки при наявності спеціальної підготовки.

Внутрішня критика (аналіз) грошового знаку, бони – це більш детальне його вивчення. Без внутрішньої критики ми не зможемо визначити багатьох факторів, які відносяться до грошових знаків: різновидність, тиражність, наявність інших, номіналів, метрологію і повну історію емісії. Для внутрішньої критики дослідник паперових грошових знаків повинен використати вітчизняні каталоги, спеціальну, довідникову літературу, документи, окремі публікації, архіви.

⁷³ /145/ Тхоржевский Р.И. Методика комплексного изучения бумажных денежных знаков, бон. // Вісник Київського університету. Серія Історія. – №17.– К., 1975.

5.1 Геральдична ознака

У системі комплексного вивчення паперових грошових знаків та бон геральдична ознака посідає чільне місце. Геральдика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію виникнення і використання гербів і водночас є мистецтвом герботворчості. Герб – це лаконічний графічний знак, зображення, складений за певними законами і правилами, що відповідає світоглядним, історичним та пануючим політичним і моральним принципам, узаконений як своєрідний паспорт держави, землі, міста, родини, установи тощо.

Важливе значення будь – якого герба полягає в тому, що він є історичним джерелом, а тому може бути використаний в ході історичних наукових досліджень. Крім історичних коренів, світоглядних ідей та принципів, які відбивають характер епохи, кожний герб свідчить про рівень мистецтва, про певні досягнення науки, культурно – історичні умови появи та формування елементів, що його складають.

Як справедливо зауважив відомий вчений-народознавець В.Січинський: "Національний знак чи герб витворюється протягом віків і входить у свідомість народу як певна дорогоцінна традиція, що має зв'язок з національним і державним життям та почуттям єдності цілого народу. Знак наочним способом символізує походження, розвиток, ментальність, а також ціле культурне спрямування і геополітику народу" [124]⁷⁴.

На грошових знаках Російської імперії, що знаходились в обігу на Волині в досліджуваний період, вміщено двоголовго орла, який тримає в лапах знаки царської влади – скіпетр і державу. До того ж, згідно з розробленою класифікацією, цей герб п'ятої різновидності, який знаходився у вжитку з 1859 до 1917 року [124].

⁷⁴ /124/ Січинський В. Український національний знак і прапор. // Історичний календар "Червоної калини" на 1938 р.- Львів, 1937- С.9-14.

Він відрізняється від попередніх різновидів кількістю територіальних гербів. Тут їх вісім. Окрім того, на грудях орла вміщено видозмінений московський герб, корони під орлом прикрашені стрічками, а його малюнок більш стилізований. На крилах орла розміщені герб царства Польського, герб царства Херсонеса Таврійського, об'єднаний герб великих князівств Київського, Новгородського і Володимирського, герб царства Астраханського, герб царства Сибірського, герб царства Грузинського, герб великого князівства Фінляндського [79].

Тимчасовий уряд не скасував царський герб – двоголового орла, а лише "демократизував" його. З його крил були забрані територіальні герби та емблеми монархічного характеру (корони, скіпетр і держава). У такому вигляді орел і був прийнятий як герб "вільної" Російської держави. Автор нового герба був відомий російський художник І.Білібін [79].

На грошових знаках, котрі встиг випустити Тимчасовий уряд, герб зображувався практично без різновидів. Хоча єдиним його різновидом можна вважати зображення орла на кредитних білетах заготовлених Тимчасовим урядом у США.

На перших радянських грошових знаках, випущених у 1919-1921 роках, розміщені різновиди герба, основні елементи якого були закладені у Конституції РРФСР. Повністю композицію герба прийняли в липні 1920 року [79].

Перший різновид. Являє собою зображення на геральдичному щиті, в променях сонця, схрещених серпа і молота. Щит оточений вінком з колосків. Під щитом стрічка з написом: "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!"

Другий різновид. Деяко змінена форма геральдичного щита і малюнку колосків у вінку. Напис "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" внизу, але не на стрічці, а на картуші.

Третій різновид. В основних елементах повторює герб другого різновиду, але напис "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" не на картуші, а на стрічці.

Четвертий різновид. Змінена форма вінка з колосків. Напис "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" в картуші, який відрізняється за формою від картуша другого різновиду.

П'ятий різновид. Геральдичний щит всередині вінка відсутній. Змінена форма вінка з колосків. Стрічка з написом "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" відділена від основного малюнка.

Шостий різновид. Геральдичний щит всередині вінка відсутній. Змінена форма вінка з колосків. Стрічка з написом "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" відрізняється формою від першого і третього різновидів.

Сьомий різновид. На геральдичному щиті відсутні промені сонця, змінена форма вінка з колосків. Написи на гербі відсутні. У такому вигляді герб РРФСР зображений на державних грошових знаках "дрібного формату", випущених у 1922 році.

Восьмий різновид. В липні 1920 року Держзнаку вдалося виконати зразок нового державного герба РРФСР у кольоровому друці. У такому вигляді він був затверджений ВЦВК. Відмінність даного різновиду полягає в іншому обрамленні колосками пшениці геральдичного щита, який також іншої форми. Окрім цього, вгорі розміщено скорочену назву держави "Р.С.Ф.С.Р." Гасло "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" виконане іншим шрифтом. Цей різновид герба майже не мінявся до 1991 року.

На нерадянських обов'язкових паперових грошах найбільш поширеними символічними знаками були двоголовий орел (різних варіантів) з царськими регаліями або без них, а також атрибути Російської імперії – Георгіївський хрест, мечі, списи, орденські стрічки й інше.

На грошових знаках генерала А.Денікіна вміщено двоголового орла з розпростертими крилами без скіпетра і держави, в лапах якого були: у лівій блискавка, у правій – лавровий вінок і Георгіївський хрест, і все це обрамлено Георгіївською стрічкою, яка була також характерною для грошових знаків, випущених адміністрацією П.М.Врангеля [Б.27]. На цьому гербі відсутній орден Андрія Первозванного, а московський герб на грудях має щит особливої

форми. Подібний герб зустрічається на загальнодержавних монетах Росії 1817-1839 рр.

Отже, символіка паперових грошей білогвардійських режимів відображала їх монархічні, войовничі традиції.

У складних історичних умовах формувалася українська державна символіка. У листопаді 1917 року Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Питання про національний герб постало з усією гостротою. Тоді ж з ініціативи Генерального секретаріату народної освіти в Києві відбулася спеціальна нарада, в якій взяли участь спеціалісти з геральдики та українського мистецтва. Ці фахівці в ході дискусії запропонували наступні символи майбутнього герба України:

- Архангел Михаїл із піднесеним угору мечем перемоги;
- козак із самопалом (герб Війська Запорізького як останній герб незалежної України);
- золоті зорі на синьому тлі (30—за кількістю історичних земель України);
- золота буква "У" (Україна) на синьому тлі;
- золотий плуг на синьому полі як символ творчої мирної праці в новій Україні [97].

Тривалі дискусії не дали результатів. Та останнє слово було за вченим М.Грушевським, котрий після багатьох сумнівів та роздумів через тиждень після наради на сторінках "Народної волі" аргументовано висловив "деякі додаткові гадки, які прийшли на думку пізніше". Насамперед він зауважив, що "відновляючи нашу стару українську державність, ми не відновляємо нашої Гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й господарські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого" [99]⁷⁵.

⁷⁵ /99/ Модзалевський В., Нарбут Г., До питання про державний герб України. // Пам'ятки України. – №3. – 1989.

Резюмуючи свої роздуми, М.Грушевський висловився за те, що хотів би "в атрибутах нашого герба бачити як найбільш підчеркнений, культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки" [99].

Він не тільки підтримав ідею професора Д.Антоновича взяти за основу герба України тризуб, як історичний герб Київської держави, але з часом розвинув її, давши наукове підґрунтя.

5 січня 1918 р. в обіг ввели спроектовану Г.Нарбутом першу українську купюру номіналом 100 крб. з тризубом, який, на думку М.Грушевського, "рисівникові не вдався" через вживання "непотрібних елементів" (зокрема хреста, котрий за версією вченого на монетах Володимира Великого використовувався для розділення слів), проте, коли герб відповідним чином постилізувати, він становитиме "дуже гарну оздобу, притім наскрізь оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів" [99].

18 січня 1918 р., внесений на розгляд міністром морських справ Д.Антоновичем, тризуб був схвалений законом як державна емблема на першому воєнно-морському прапорі Української Народної Республіки. Він зайняв місце на блакитному полі національного прапора. При цьому на середньому зубі герба був покладений хрест, вміщення якого ультимативно-під загрозою не вийти в море, вимагало українське моряцтво через свій керівний орган Українську Морську Раду, опираючись на традиції існування ширококорамного хреста в центрі малинового прапора козацької запорізької флотилії в XVII-XVIII століттях [111]⁷⁶.

22 січня 1918 р. після прийняття IV Універсалу Центральною Радою про проголошення України самостійною її Голова М.Грушевський, з урахуванням існування тризуба де-факто, його популярності і використання окремими владними структурами, виступив з новою, вже остаточною пропозицією взяти за герб УНР знак князівської влади часів Київської Русі

⁷⁶ /111/ Обідний М. Графіка українських грошових знаків. // Стара Україна. – XI-XII – Львів, 1925. – С. 198-200.

тризуб, оскільки на його думку тризуб – "оздоба питоменна не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною, політичною й культурною історією" [110].

Проекти герба, які підготував художник В.Кричевський (тризуб в оливковому вінку, що мав символізувати всенаціональне замирення і спокій), цілком врахували побажання М.Грушевського – історика й політика. Затверджені у березні 1918 року зображення тризуба незабаром були вміщені на малій та великій печатках Центральної Ради. Барви для українського державного герба його творці взяли із галицького крайового герба, схваленого у 1848 році.

Проте становлення тризуба як герба проходило складно. М.Грушевський та В.Кричевський не раз були піддані нищівній критиці з боку надзвичайно авторитетних опонентів: історика, фахівця з джерелознавства і генеалогії Василя Модзалевського та графіка Георгія Нарбута, котрі вважали, що прийнятий новий герб, а також велика і мала печатки Республіки "не витримують ніякої критики з боку геральдичного". На їх думку, окрім численних помилок, допущених в таких атрибутах герба як щит, орнамент, В.Кричевський припустився ще однієї важливої помилки, яка полягає в наступному: "Ми розуміємо тут самий характер знаку Володимира. Цей знак, принаймні на його срібних монетах, має характер плетіння, тоді як на прийнятих Центральною Радою гербах він такого характеру не має" [110].

Та з часом Г.Нарбут все ж таки пішов на компроміс і прийняв активну участь в проектуванні українських грошей, зокрема шагівок.

Відзнакою української державності тризуб залишився і за часів гетьманщини П.Скоропадського та Директорії.

Зображення тризуба в І.Мозалевського суттєво різниться від малюнків Г.Нарбута та В.Кричевського (грошові знаки 1000 та 2000 гривень). Середній зуб поміняв форму, бокові лінії втративши елегантність форми, стали більш товстими і вигнутими. Таким чином, був відновлений старий зразок герба, затверджений законом Української Народної Республіки 22 березня 1918 р.

Як державний герб тризуб (без хреста) був вміщений на так званих шагівках (марках, які виконували роль розмінної монети) вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів.

Подібні композиції поєднання тризуба з гербами міст і містечок зустрічаються на деяких бонах Волині тих часів.

На грошових знаках УНР у якості допоміжних використані інші геральдичні знаки, коріння яких сягає у давню історію України. Так, на першій українській купюрі 100 карбованців роботи Г.Нарбута вміщено герб старого Подолу, який зображувався у вигляді самострілу (куша) [111].

На грошовому знаку 1000 карбованців зразка 1918 року, окрім тризуба та клейнодів – символів гетьманської влади, у вигляді перехрещених булави та бунчука, розміщений герб Війська Запорозького – "козак з самострілом".

Геральдичним знаком можна вважати і ріжок, зображений на шагівках, спроектованих Г.Нарбутом. Він мав символізувати поштове відомство держави. Очевидно, ідею цієї емблеми автор запозичив із свого родинного герба похідного від шляхетського герба "Тремби" – три з'єднані сурми [9].

До нашого часу дійшло багато символів, гербів, знаків національного характеру України. Але найбільш відомими і такими, що найкраще збереглись, є українські земельні герби. Вивчення земельних гербів розкриває природу формування суспільного, того чи іншого регіону світогляду, часто відбиває політичні та ідеологічні нашарування і розповідає про долю землі на окремих відрізках історичного часу. Волинь, як інші українські землі, мала свої герби протягом тривалої історії.

Поняття "Волинь" у часі, в історико–політичних змінах, а також у просторових характеристиках добре ілюструє геральдика. Герби Волині мають глибоке історичне коріння і відомі багатьом дослідникам різних часів. Одним із давніх можливих варіантів герба регіону є герб Полісся й Володимирського князівства кінця XIII – початку XIV ст., котрий мав у своїй основі "Погоню" – озброєного срібного вершника з білою короговою, на якій містився червоний хрест. Цей знак у поєднанні з гербом Галицького князівства був зображений

також на грамоті Юрія I Львовича. У 1313 р. Литовська Русь, яка включала в себе землі Волині й Полісся, разом із Червоною Руссю були основою Володимиро-Галицької землі початку XVI ст., а тому “Погоня” і золотий лев на голубому тлі об’єдналися в один знак.

Отже, найвірогідніші такі перші варіанти гербів Волинської землі: червоний хрест на білому полі щита, “Погоня”, Юрій – змієборець і, нарешті, можливо під впливом польської геральдики – білий (срібний) хрест на червоному полі. В основу герба покладался спочатку усічений варязький щит, пізніше – цей же щит завершеного вигляду. На усіченому щиті прямий хрест торкався його країв. На пізнішому етапі всі інші знаки були витіснені гербом, в основу якого було покладено черлений варязький щит з лапчастим білим (срібним) хрестом, що не торкався його країв. Червоний колір щита означав мужність, очищення та відданість своїй землі і Богу. Біла (срібна) барва хреста символізувала чистоту і непорочність.

У XVI ст. на золотих і срібних монетах (дукатах, талярах, півталярах) Сигізмунда Августа зображені на реверсі герби підвладних земель, в тому числі хрест (видовжений) – герб Волині. Також на медалі Сигізмунда I, випущеній на честь реформ 1527 р., є герб Волині – костуроподібний хрест з накладеним гербом Польщі, що свідчить про "осібне право" Волинської землі, надане їй у 1501 р., і приналежність її до Польської держави.

Гербом Волинського воєводства XVI-XV ст. є червоний, подібний до німецького стилізований щит з білим окантованим хрестом, на тлі якого розміщувалося зображення білого польського орла на малиновому щитку, що вказувало на державну приналежність цієї території.

Після поділів Польщі у кінці XVIII ст. у Російській імперії було утворено Волинське намісництво з центром у Новограді-Волинському, герб якого був затверджений 22 січня 1796 року. На золотому тлі французького щита зображувався червоний хрест, котрий розміщувався на грудях двоголового царського орла, розташованого теж на золотому полі щита. Багато міст

Волинського намісництва мали потім у своїх гербах у верхній частині цей знак, який вказував на приналежність міста до регіону і на владу Російської імперії.

З утворенням 12 грудня 1796 року Волинської губернії до неї були включені землі колишнього Київського воєводства, південна частина Полісся по правому березі річки Прип'ять та Волинське воєводство. Центром губернії спочатку стало місто Новоград-Волинський, а згодом місто Житомир, яке мало свій герб. У склад Волинської губернії увійшли такі повітові міста: Лабунь, Заслав (Ізяслав), Остріг, Рівне, Дубровиця, Овруч, Ридомишль, Житомир і Чуднів. Пізніше губернія отримала нові території в рахунок створених трьох повітів (Володимирського, Луцького і Ковельського) із земель Холмщини та двох повітів (Кременецького і Дубенського), вилучених із Подільської губернії. Герб Волинської губернії був затверджений 8 грудня 1856 року. Він відтворював давні традиції земельної символіки, але мав ознаки приналежності до Росії. В середині червоного поля французького щита, який став за новими правилами основою всіх гербів Росії, розміщувався срібний хрест. Щит увінчувала царська корона і охоплював вінок золотого дубового листа, переплетений Андріївською стрічкою. Волинська губернія та її герб символізували і визначили нове поняття "Волинь", яке стосувалось часів Російської імперії [Е].

Коли Волинські землі увійшли до складу Російської імперії, то міста повинні були отримати герби за царським указом, який визначав правила їх творення. 27 березня 1911 року Володимир – Волинський отримав герба, який мав за основу французького щита з чорним полем і вершником з булавою на білому коні, який перемагає змія зеленого кольору. Булава у вершника з'явилася мабуть, для того, щоб відрізнити його від подібного на московському гербі. У правій вільній частині щита розміщувався історичний герб Волині: червоний щит з білим (срібним) хрестом – чотирикінцевим [Е].

Пізніше, коли знову у ХІХ ст. переглядались і перезатверджувались або укладалися нові герби, герб Володимир – Волинського одержав трибаштову міську корону, а навколо щита – переплетені олександрівською стрічкою два

золотих колоски. У цьому гербі на той час переплелись історія і сучасність, але замість списа у вершника залишилась булава [Е].

Досить складною є історія герботворення міста Луцька. У 1432 р. Луцьк одержав магдебурзьке право і його гербом стала постать святого Миколи – чудотворця угодника між двома вежами замку. Про це засвідчують документи XV ст., скріплені печатками, з відповідними зображеннями.

З утворенням Волинського намісництва Луцьк стає повітовим центром і одержав свого герба, що складається з двох частин. У верхній частині щита розміщується двоголовий орел, на грудях якого червоний щиток зі срібним хрестом, а у нижній – жінка у човні, яка тримає у випростаних руках вінки над вежами. Вінки у руках жінки символізують радість і щастя, а вежі – непорушність, розбудову і процвітання. Популярні у ті часи зображення човна відбивало польську версію, що назва міста походить від польського слова "лудзь" – човен.

Слід зауважити, що жінка на гербі міста Луцька з'явилася після того, як у 1598 р. папа римський передав місту мармурову статую "Найсвітлішої панни", яка мала опікуватися містом і утверджувати в ньому владу домініканського ордену та католицьку віру. У 1749 році "панна" була коронована, і корона перейшла на фігуру жінки у міському гербі. Фігура "панни" зберігалась у костьолі, побудованому в 1764 році власником міста Станіславом Манецьким, родовим гербовим знаком якого був човен. У 1840 році волинський землемір створив проект луцького герба, у якому повторювалася відзнака XVIII ст.: "У човні вінценосна дівчина, яка тримає в обох руках гілки над двома вежами. "Свій новий герб Луцьк отримав лише 27 січня 1911 року. Хоча у ньому й не було використано мотиви попередніх емблем, цей герб яскраво нагадував про велич Луцька, як одного з найславетніших міст-фортець княжої Волині: "На срібному тлі червона фортечна вежа, на якій витязь натурального вигляду, що тримає у правиці опущеного меча, а в лівій-восьмикутного золотого Хреста. У вільному куті щита – герб Волинської губернії. Щит увінчано срібною кам'яною короною з трьома зубцями й обрамлено двома золотими колосками, з'єднаними

Олександрівською стрічкою" [138]⁷⁷. Такий герб ми зустрічаємо на грошових знаках міста Луцька.

Наприкінці XV ст. Рівне отримало великокняжий привілей на магдебурзьке право та герб із зображенням мурованої вежі з трьома брамами. Судячи з усього емблема відтворювала давнє повір'я про те, що до міста можна в'їхати трьома шляхами – Дубнівським, Острозьким та Клеванським [138].

Після другого поділу Речі Посполитої місто Рівне стало центром повіту Волинського намісництва. У 1796 році російський уряд підтвердив старовинний герб міста, який мав наступний опис: "У верхній частині герб Новоград-Волинський. У нижній на блакитному тлі зображено у трьох з'єднаних срібних вежах три брами, на знак в'їзду до того міста з трьох боків" [113]⁷⁸.

У 1857 р. герольдмейстер Б.Кене переглянув герб міста Рівного і вніс деякі зміни до його композиції. Застарілий герб Волинського намісництва у верхній частині щита він замінив на герб Волинської губернії у вільному куті, до щита було додано стандартне обрамлення у вигляді срібної тризубчастої кам'яної корони та двох золотих колосків, з'єднаних Олександрівською стрічкою. Обриси головної фігури герба також було замінено. Замість трьох з'єднаних веж із трьома оберненими у різні боки брамами, Б.Кене зобразив у своєму проекті фортечний мур із однією вежею та трьома брамами, оберненими просто на глядача. Внаслідок такого редагування герб повністю втратив свій давній зміст, пов'язаний із зазначеним вище повір'ям. Зображення цього герба зустрічаємо на міських болах 1919 р.

Подібним чином проходило реформування геральдики Житомира. З 1668 р. коли Київ було остаточно приєднано до Московської держави, до Житомира було перенесено воєводські установи. На той час місто було власністю магнатів Іллінських. Внаслідок другого поділу Речі Посполитої територію Житомирського повіту було зараховано до Із'яславського (невдовзі

⁷⁷ /138/ Терлецький Ю. Герби губернських міст Волині. // Знак. – Ч. 7. – 1994.

⁷⁸ /113/ Панченко В. Гербівник міст України. – Київ-Нью-Йорк:Видавництво М.П.Коць, 1996. – С. 24.

переіменованого на Волинське) намісництва Російської імперії. 22 січня 1796 р. було затверджено новий герб Житомира, у якому повторювалася його відзнака кінця XIV ст.: "У верхній частині щита герб Новоград-Волинський. У нижній на блакитному тлі відчинена брама з трьома вежами на ній. Сей герб здавна поданий сьому місту князями литовськими на знак звільнення його з-під влади старостинської" [138].

Пізніше, 24 червня 1804 р. Житомир було проголошено губернським містом, але на символіці його герба це ніяк не позначилося. Лише у 1863 р. Б.Кене переробив композицію житомирського герба, замінивши герб намісництва у верхній частині щита на губернський у вільному куті, а також додавши прикрасу у вигляді золотої кам'яної корони з трьома зубцями й двох колосків, з'єднаних Андріївською стрічкою. Таким цей герб фігурує на бонах Житомирської Міської Управи 1918 року (В.14).

Герб Крем'янця зразка 1874 року зображено на грошових знаках в дещо стилізованому виді. Події визвольних змагань в Україні розвивалися надто бурхливо, тому творцям кременецьких грошей було ніколи вникати в геральдичні нюанси. Проте в цілому герб був вдалий, бо в основу його зображень було покладено прості й зрозумілі символи, що характеризували життя міста і відображали навіть особливості рельєфу місцевості. До того ж корінням він проріс у сиву давнину і, на відміну від гербів інших українських міст, у ньому майже не було імперських рис.

У центрі герба – замок з двома вежами і стіною, який і розкриває зміст міста, а також його назву: "кремінь" – твердиня, 400-метрова гора Бона – уособлення неприступності замку, якого за часів Данила Галицького не змогли взяти штурмом татаро-монголи. Водночас віддавалася данина шани польській королеві Боні Сфорці, яка з 1536 до 1556 року була власницею міста і доклала немало зусиль, щоб укріпити замок. Зліва вгорі широкораменний білий хрест – історичний герб Волині, який підкреслює, що Крем'янець є невід'ємною складовою частиною цього регіону. Міський герб вінчає корона з трьома зубцями, яка свідчить, що даний населений пункт мав статус повітового міста.

Дослідниця російської міської геральдики Н.Соболева, характеризуючи побудову російських міських гербів часів імперії, підкреслила, що вони візуально втілювали зміст урядової політики стосовно міста [129]⁷⁹. Це досяглося за допомогою підпорядкованості міського герба імперському, який був обов'язковим елементом більшості міст. Імперський герб намагалися вставити навіть у тих випадках, коли, він, з погляду геральдичних законів, був зайвим. Проте Крем'янець зумів уникнути "монаршої ласки", хоча, починаючи з 1857 року, відбував тривалу процедуру узгодження і виправлення в гербовому відділенні департаменту герольдії, яке очолював барон Бернгард Кене. Треба віддати належне цьому знавцеві геральдики. Проекти його гербів відповідають найсуворішим канонам, а системи їх прикрас допомагали з першого погляду визначити політичний, економічний, адміністративний статус міста. Б.Кене і співробітники його установи при виправленні герба м.Крем'янця не зачепили його картушевої частини, а тільки прикрасили стилізованим колоссям й стрічками. Таким і постав він після затвердження 31 січня 1874 року [129] (Е).

Крім гербів, які вміщено на паперових грошах, велику роль відіграють такі елементи, як геральдичні і негеральдичні знаки, що мають різні символічні значення і відображають певну ідеологію. До негеральдичних знаків належать: природні зображення – людини, тварин, птахів, риб, сонця, зірок, рослин і т.д. Кожний із цих символів передає певне поняття. Наприклад, зображення жінки на паперових грошових знаках означає республіку; орла – владу, панування; бика – скотарство, працю, терпимість; ведмедя – силу, передбаченість; лева – владу, силу, хоробрість, відвагу; сокола – хоробрість, красу, розум. Штучні предмети (зроблені людськими руками) меч, лук і стріли, щит шолом – войовничість, серп і молот – союз робітників і селян і т. д.

Тератологічні зображення – це предмети, які не існують у природі, наприклад, двоголовий орел, дракон, ваштан та ін. Дракон – символ могутності, сили, божества, води. Крилатий змії – зло, неспокій та ін.

⁷⁹ /129/ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М. – 1985. – С. 102.

Чималу роль при вивченні геральдичних ознак на паперових грошових знаках, бонах відіграють фарби, які повинні достовірно відображати кольорову символіку певних знаків, затверджену відповідними законодавчими актами. Кожен колір може бути переданий на гербі, щиті паперових грошей не фарбами, а чорно-білими графічними лініями, голубе -горизонтальними, чорне – взаємно-пересічними лініями і т.д.

Всі перелічені геральдичні і негеральдичні символи несуть змістове навантаження, від розшифровки яких залежить правильний аналіз грошового знаку, а з ним і правильне розуміння задуму емітента.

Через брак грошей віддалені від центру місцеві органи самоврядування використовували знайдені в банках, касах паперові гроші, на яких були емблеми попередніх емітентів. Випускаючи їх в обіг, самоуправління ставили на них свої штампи, наддруки, чим пояснювали причини їх випуску, терміни обігу і гарантії. Тому, аналізуючи такі бони, слід звертати увагу не на герби попередніх емітентів, а на нові позначення, з допомогою яких можна встановити, хто і коли їх випустив (суперскрипційна ознака).

Таким чином, як писав В.Лукомський, "герб є особливим видом історичного джерела, дає шляхом визначення його нові цінні дані, а гербова експертиза, як необхідна складова частина комплексного історичного дослідження, може дати нові розв'язання проблеми соціально-економічної історії" [93]⁸⁰.

5.2. Палеографічна (неографічна) ознака

Важливі відомості про емітента дає палеографічний аналіз, який сприяє розшифруванню різноманітних написів на грошових знаках. Адже під час визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 роках той самий грошовий знак міг

⁸⁰ /93/ Лукомский В. Гербовая экспертиза. // Архивное дело. - №1. – М., 1929.

бути використаний різними емітентами, які вносили до нього певні зміни – в тексті, номіналах, номерах серії, підписах і т.д. Будь – яка зміна в тексті паперових грошей одної і тої ж емісії вимагає нового кліше, а це вже певна різновидність або новий випуск. Помилки в тексті з вини друкарні не можуть бути визнані різновидністю знака.

Випускаючи в обіг паперові гроші, емітент розподіляв їх за номерами і серіями.

Загальнообов'язкові паперові гроші і частина місцевих згідно з декретом РНК РРФСР від 10 жовтня 1918 року "О введеннии нового правописания" друкувались без літер "Г", "Ъ" – ер, "Ѡ" – фіта, "ѵ" – іжиця, "Ѣ" – ять. Деякі віддалені від центру радянські випуски у 1919 – 1920 рр. ще друкували за правилами старої орфографії. Разом з тим, майже всі нерадянські паперові гроші друкувались у 1918 році також за правилами старої орфографії. Ця ознака разом із іншими допомагає встановити політичний характер емітента.

Наприклад, радянський уряд Росії через різкий спад ринкового обігу і падіння реальної цінності грошей змушений був використовувати грошові знаки, заготовленні ще Тимчасовим урядом. На цих паперових грошах герб, тексти, малюнки і інші ознаки були ще дореволюційної Росії. З'явилися вони в обігу у травні 1919 року, хоча на них проставлена дата "1918", з підписом керуючого (комісара) Народного банку РРФСР Г.П`ятакова. Тільки за цією ознакою (підписом) встановлюється при зовнішньому аналізі радянський випуск грошей.

Дослідження текстів на паперових грошах допомагає виявити фальшивий знак. Як правило, різночитання наштовхує дослідника на думку, що знак фальшивий, проте, кінцевий висновок про підробку встановлюється лише при комплексному аналізі філіграней, малюнків, орнаменту, підписів та інших ознак. Таким чином, палеографічний аналіз сприяє при читанні всіх текстів на знаку, дозволяє встановити державну приналежність, виявити час і місце емісії, терміни обігу та інші факти, які характеризують соціальний характер емітента. Прикладом державної демократичної політики, яку запровадила Центральна

Рада, свідчить напис на трьох мовах на купюрі 100 карбованців 1918 року. Текст був виконаний українською, польською, єврейською мовами. Купюри випущені Центральною Радою в палеографічному порівнянні підкреслювали політичну владу в її назві. При Центральній Раді – Українська Народна Республіка, при гетьмані П.Скоропадському – Українська Держава [Б.9; Б.19].

Аналіз підписів на паперових грошах є одним із засобів встановлення емітента навіть в тому випадку, коли всі інші ознаки залишаються без змін. Дякуючи підписам посадових осіб на крем'янецьких бонах вдалося встановити не тільки ряд важливих історичних фактів, а й розрізнити першу та наступну емісії.

5.3. Орнаментальна ознака

Не менш важливим методом вважається аналіз грошових знаків за орнаментальною ознакою.

Орнамент (від латинського *ornamentum*–прикраса) – візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів, або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів, призначений для прикраси різних предметів.

Кожна епоха, кожна національна культура виробила свою систему орнаменту, тому він є надійною ознакою належності того чи іншого твору мистецтва, виробу до даного часу, певної країни, а в деяких випадках – і до конкретної місцевості (області, району, чи навіть села). Орнаментальні розписи завжди мали свої локальні особливості у композиції, сюжетах та кольоровій гамі.

Орнамент на паперових грошах буває таких видів: геометричний – ламані, зигзагоподібні, сітчасті, пересічні лінії, кола, зірки, ромби, хрести, спіралі, крапки і т.д.; рослинний – квіти, плоди, різні рослини; тваринний –

види худоби, деяких тварин і т.д. До орнаменту на бонах належать зображення архітектурних споруд та їх фрагментів, зброя, тощо. Орнамент, як прикраса, входить також у змістове поняття геральдичної і сфрагістичної ознаки на паперових грошових знаках. Він до певної міри свідчить про соціально – політичну діяльність людини, її національну приналежність. Як самостійна ознака (елемент) орнамент допомагає розкрити загальний ідейний зміст, встановити належність емісії конкретному емітенту (державі). Аналізуючи стилістичні особливості орнаментів різних регіонів України, бачимо, що на Поліссі й Волині домінують геометричний і геометризований орнаменти. В орнаменті колір посідає одне з провідних місць. Окрім художнього, він має і смислове значення. Так, червоний – колір сонця і вогню – символізує життєдайні сили, жовтий – колір достиглих плодів, зерна – добробут, зелений – колір весни – розквіт природи, її відродження [В.1; В.12; В.13].

Орнаментальне оформлення паперових грошей, бон, місцевих, приватних випусків відзначається схематизмом, стилізацією, спрощенням. Переважають рослинні, архітектурні елементи, картуші, рамки, віньетки тощо. Оформлення місцевих випусків Волині в значній мірі віддзеркалюють розстановку головних політичних сил в Україні, існуючу структуру територіального управління.

Починаючи з 1905 по 1912 рік, в обіг Російської імперії поступово були введені нові зразки кредитних білетів, що було зумовлено удосконаленням технічної бази Експедиції заготовки державних паперів, підвищенням майстерності її працівників, художників, граверів. На їх оформлення суттєвий вплив здійснили зміни в мистецтві, котрі відбулися на рубежі століть. Романтизм (апеляція до готики а згодом до спадщини допетровської Русі) уступив дорогу модерну. Для зовнішнього вигляду кредитних білетів царської Росії, що випускались з 50-х років до середини 90-х років XIX століття, були характерні мозаїчність композиції, ізольованість кожного з її елементів. У подальшому, особливо починаючи з 1905 року, в їх оформленні помітно переважала тяга до еліптичних, трапецієвидних форм, до заокруглених, м'яко вигнутих ліній, які притаманні стилю модерн в образотворчому мистецтві та

архітектурі. На паперових грошових знаках з'явилися багатогранні варіанти хвиль-змієподібних рухливих ліній, що звиваються з округленими чи зрізаними кутами. В оформленні кредитних білетів прослідковувалась тенденція уникати геометричних чітких форм, прямих ліній і кутів. Кривизна ліній дозволила усунути сухість у композиції елементів зовнішнього вигляду грошових знаків. Форми, зображені на них, впливають одна з одною, тому майже неможливо визначити, де закінчується одна і починається наступна: кожна з них є одночасно і завершенням попередньої і початком наступної. Яскравим прикладом цього нового стилю виступають кредитні білети з номіналами 100 і 500 рублів (Б.2; Б.3).

Раніше існуючий еkleктичний підхід до оформлення кредитних білетів передбачав механічне з'єднання корисного (надписів на знаках, зображення герба, позначення номіналу, року і т.п.) і красивого (різних декоративних візерунків, орнаментів, портретів й інших малюнків). На відміну від цього для кредитних білетів початку ХХ ст. характерним є органічне з'єднання корисного і красивого, що було притаманне стилю модерн в образотворчому мистецтві. Грошові знаки набули декоративні форми, тісно пов'язані з обов'язковими елементами їх оформлення. У них гнучко співіснують форми, котрі є "чистою" прикрасою грошового знаку, і форми, пов'язані з певним функціональним призначенням.

Так, на аверсі кредитного білету 3-рубльової вартості усі його елементи (найменування, номінал, вензель Миколи ІІ, підписи керуючого Держбанком і касира) зв'язані декоративним орнаментом з хвилястими контурами. Малюнок графічних прикрас включає декілька кольорів, що змінюють один одного. Реверс грошового знаку має складну композицію, яка складається з двічі зображеного номіналу у правій та лівій частинах купюри, герба, тексту положення про розмін кредитних знаків на золото і сферу їх обігу. Елементи композиції зв'язані в одне ціле ефектним орнаментом. Світло-зелений фон обох боків знаку має багаторазово повторені ледь помітні цифри номіналу, рядки яких створюють сітку.

Подібна сітка є елементом оформлення кредитних білетів вартістю 5, 10, 25 рублів, на яких вона складається з позначення відповідного номіналу арабськими цифрами. У 100-рубльовому знаку особливо помітно проявився стиль модерн. Його зовнішній вигляд підкреслює гармонію усіх елементів композиції, органічне переплетення корисних і красивих елементів оформлення. Аверс знака має обов'язкові елементи, об'єднані в одне ціле, котрі неможливо розчленувати. У лівій частині лицьового боку і правій частині зворотного боку знаходиться маргінес, на якому водяний знак у вигляді портрету Катерини II (філігрань). Біля портрета композиція, яка вражає своєю майстерністю. В її верхньому куті, в кільці, що знаходиться на прикрашеній ліпкою колоні, вказаний цифрами номінал. Обрамлення цифр з'єднано з основою рогу достатку, з якого випадають різні плоди. Вони доторкуються до вміщеного нижче малюнку вензеля Катерини II, поряд з яким зображений її портрет (іконографічна ознака.) Під ним намальована голова міфологічного героя, над портретом – держава. З його лівого боку знаходиться напівоголений античний воїн. Ліву руку він прикладає до грудей, а у правій тримає оголений меч, руків'я якого і основа клинка обвиті пишною гілкою.

Композиція аверса кредитного білета вартістю 500 рублів має багато спільного з 100 рубльовим знаком. На обох боках білета є маргінес з водяним знаком у вигляді портрета Петра I. У правій частині композиції знаходиться малюнок сидячої жінки. Якщо на кредитних білетах XIX ст. для жіночих портретів була характерна статичність фігур, їх монументальність, то зображення на грошовому знаку 1912 року підкреслює красу людського тіла, його високу пластичність. Образ жінки переданий з глибоким розумінням прекрасного. Її одяг складається з відкритого плаття з вузькою талією, прикрашено декоративними стрічками, на голові – діадема, що надає легкість малюнку. У правій руці жінка тримає скіпетр, лівою рукою вона невимушено опирається на вузький декоративний щит, котрий по краях має вгнуті згини і різко звужується до низу. Густе листя гілки, опущеної зверху щита, закриває частину малюнка герба Росії. У цілому оформлення грошового знаку включає

багато кольорів, стрічок, фрагментів архітектурних деталей, інших графічних прикрас. Їх гармонія створює об'ємність композиції, надає їй неповторний характер.

Таким чином, кредитні білети царської Росії, особливо вартістю 100 і 500 рублів є шедевром мистецтва, дякуючи цьому вони викликали довір'я у населення і перебували в обігу, незважаючи на інфляцію і зміну урядів. Високий рівень орнаментального оформлення грошових знаків Російської імперії мав значний вплив на художнє оформлення української національної валюти. Українські митці, пам'ятаючи про авторитет серед населення царських грошей, старалися у надзвичайно важких умовах існування молодого незалежної держави створити вартісні у художньому відношенні зразки грошових знаків. І це їм у більшості випадків вдалося, про що свідчать проаналізовані дисертантом характерні грошові знаки України і виділені в них новаторські тенденції орнаментального оформлення.

Перший український грошовий знак 100 карбованців, проект якого розробив видатний художник-графік Г.Нарбут, незважаючи на те, що через низький рівень поліграфії і відсутність відповідних барвників вийшов з друку блідим і невиразним, виділявся певними національними орнаментальними особливостями (Б.9).

Центральний картуш та замкнуте в рамку поле банкноти були оздоблені рослинним орнаментом, що за основними елементами схожий до традиційної вишиванки на українському жіночому одязі, утворюючи незвичайної краси візерунок. Саме через цей малюнок гроші в народі одержали назву "горпинок", оскільки він нагадує оздоблення на жіночих фартухах.

Основні зображення у дизайні аверса це специфічні листки, стилізовані квіти, звивисті стебла, виконані у стилі українського барокко. Через жовте тло в народі купюру охрестили ще однією влучною назвою "ячня". Безпосередньо біля центрального картуша є ще один картуш, що оточує перший, який виконаний у стилі бароко з листя, подібного до окантового, двох розеток з чотирипроменевими листками квіток, у який вписано ще кілька колосків злаків.

Не менш цікавим є реверс купюри: на коричневуватому тлі, який утворює "килим", по центру з плетеної вази неначе виростають дві гілки, які обвивають середній нуль з цифрою "100". Подібні за технікою виконання і дві гілки, розташовані над середньою частиною зовнішньої рамки. Такі ж орнаментальні гілки розміщені вгорі, обабіч половини картуша, що виступає з горішньої рамки, та над взятим у рамку текстом щодо забезпечення валюти державним майном. Досить своєрідно доповнює загальний дизайн орнаментальний малюнок, виконаний зеленою фарбою.

Закон "Про негайне емітування Державною Скарбницею УНР легко циркулюючих платневих засобів" передбачав введення в обіг 6 квітня 1918 року купюр 25 і 50 карбованців, проекти яких розробив графік О.Красовський. Знаки, маючи однаковий розмір і дизайн, різнилися лише кольорами: перший був жовто-помаранчевий, а другий – зеленувато-синій. Головним елементом орнаментального оформлення їх реверсу були чоловічий і жіночий профілі на картуші, які символізували спадковість традицій державності. Чоловічий уособлював Україну козацької доби, а жіночий-молоду відроджену державу.

На сітчастому тлі аверса, виконаного за мотивами народних вишиванок "хрестиком", обабіч картуша зображено чоловічу та жіночу фігуру. Ці алегоричні постаті – символи мали передати через художній образ працьовитість українського народу як національну рису його характеру. В оточенні орнаментального простого плетива стоїть на повний зріст чоловік у національному вбранні, стрижений "під макітру". На чоловікові заправлені в чоботи шаровари, вишиванка, поверх них свитка (гунька), довжиною до колін. Одна рука його на поясі, а іншою він тримає приставлену до нього лопату. Серед колекціонерів-боністів побутувала думка, що рисами обличчя цей чоловік подібний до Григорія Сковороди – видатного українського філософа. Через наявність у малюнку лопати у народі ці купюри прозвали "лопатками".

По інший бік картуша зображена постать жінки з платком на голові і з чотирма низками коралів на шії. Її фігура на $\frac{3}{4}$ зросту, бо ніг не видно через оповитий орнамент. У лівій руці жінки – серп, а правої не видно за

зображенням колосків пшениці, які нерівномірно виростають з орнаменту. Окремі дослідники схильні були персоніфікувати і ідентифікувати цю постать з образом Лесі Українки. Можна припустити, що аргументом на їх користь слугували заховані руки жінки, оскільки відомо, що у Л.Українки вони були хворими. Проте критичний аналіз окремих елементів жіночої постаті зображеної на купюрі; (загальна невиразність рис обличчя) дає підстави стверджувати, що лише при великій фантазії її образ можна прийняти як образ Л.Українки – великої дочки українського народу.

Орнаментальні образи, подані на згаданих купюрах, потрібно насамперед трактувати, як символи селянської і робітничої України, як символи народної влади.

Вершиною українського графічного мистецтва, втіленого в грошові знаки, став випуск державних кредитних білетів 2, 10, 100 і 500 гривень. Автором малюнку кредитного білета 2 гривні був професор В.Кричевський. На аверсі в центрі - популярний мотив української творчості деревоподібний орнамент темно-зеленого кольору, що схематично передавав зображення священного дерева життя. Два квадрати, які розміщені вгорі по боках, орнаментовані трикутниками (Б.13). Реверс купюри розбитий на квадрати, кожний з яких складається з чотирьох орнаментованих під українські писанки трикутників.

Цікава рамка аверсу білета 10 гривень, виконаного за проектом Г.Нарбута під впливом гравюри XVII століття Афанасія Кальнофойського "План Києва". Її основний елемент – квітковий орнамент в стилі українського барокко, який складається з 18 невеликих і 2 великих розеток, з акантовими листками і квітами між ними. На аверсі увагу привертає цифра 10, малюнок якої оповитий квітами. Поздовж рамки розміщені акантові листки, виконані в стилі ампір (Б.14).

Еталоном графічного мистецтва, шедевром нової української графіки може вважатися кредитний білет вартістю 100 гривень, створений тим же Г.Нарбутом. Центр малюнка аверса (Б.9) складає овальної форми вінок з квітів

та плодів, що ростуть на Україні. З боків – дві постаті, повернуті обличчям до центру. Ліворуч – селянка в українському національному одязі з намистом, що притискує до грудей сніп і серп. Праворуч – фігура робітника у фартусі, під яким вишита сорочка. Лівою рукою робітник оперся на стилізований молот, оповитий лавром. Серед дослідників існує думка, що обличчя робітника – це портрет видатного українського філософа Г.Сковороди. Для підтвердження цієї версії необхідна повна історико-мистецька і криміналістична експертиза. У позитивному випадку лише тоді обличчя фігури робітника можна буде віднести до іконографічної ознаки.

Реверс вказаного грошового знаку прикрашають дві колони, орнаментовані традиційними для художника дрібними трикутниками. З капітелів колон ніби виростають стилізовані квіти, з'єднані з розкішною гірляндою у центрі. Вгорі розміщений лавровий вінок, у середині якого герб. Внизу, між букетами квітів, акантові листки. Подібний вінок можна побачити й довкола герба війська Запорізького у "Віршах" К.Саковича з 1622 року.

Державний кредитовий білет вартістю 500 гривень характерний поєднанням жовтого і синьо-голубого кольорів, які раніше не використовувалися. На аверсі у восьмикутному медальйоні, з трьохколірним кантом, на палевому тлі, профільне зображення голови жінки у вінку, що символізує Україну. На давньогрецьких монетах подібним чином зображували богиню Геру. В центрі реверса виділяється стилізований щит з уривком тексту закону про гроші.

Державний Кредитовий Білет вартістю 1000 гривень друковано за взірцем художника І.Мозалевського. Малюнок аверса замкнений в рамку. Мотив її верхньої і нижньої частини взято із фрески львівської церкви Успенія Пресвятої Богородиці (Волоська церква). Середину аверса займає лавровий вінок з чотирма орнаментованими перев'язками. Він ідентичний з вінком, котрим прикрашено твір згаданого ректора київських шкіл Касіяна Соковича : "Вършь на жалосный погреб зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного". У вінку тризуб, який різко відрізняється від тризуба проекту в Г.Нарбута і

В.Кричевського. Бічні його частини опуклі; середня нижня частина широка у вигляді копії. Малюнок реверса замкнений у рамку, вкрити орнаментом у стилі ренесансу (Б.16). З'єднання в малюнку темно-синього і жовтого тонів робили купюру приємною для ока.

Державний Кредитовий Білет вартістю 2000 гривень простий за композицією, і повторює у багатьох деталях попередню купюру також характеризується багатством орнаменту [130].

Гроші номіналами 5 гривень та 10, 25, 100 і 250 карбованців були віддруковані у кам'янецький період Директорії, значно уступають в художньому відношенні роботам Г.Нарбута, І.Мозалевського та В.Кричевського.

25 карбованців фіолетового кольору мали невиразний малюнок. На аверсі – акантове листя, завитки лавр, а у центрі картуш з козаком із мушкетом.

Найкращою у кам'янецькій емісії була банкнота вартістю 100 карбованців, яка отримала у народі назву "богданівка" через конгрев на маргінесі у вигляді портрета Б.Хмельницького. Варто детально розглянути її художнє оформлення. Рамку аверса оповив декоративний вінок, у просвітах якого 12 розеток з цифрою 100, а в кутах – ще 4 розетки у формі квітки.

Гербовий картуш з обох боків прикрашений акантовим букетом з листків і квітів. Цифра 100 продубльована декілька раз в центрі білим зображенням. Слова "сто карбованців" виконані складною технологією з внутрішньою штриховкою літер.

Реверс банкноти прикрашає картуш з квітів і плодів, куди вписані зубчасте колесо, циркуль, серп, книги, сувої тканини – усе це повинно було свідчити про розвиток в Україні сільського господарства, промисловості, науки і техніки.

У той же час малюнок грошового знаку 250 карбованців, автором якого був М.Романовський, з точки зору техніки виконання, невисокої якості. Через жовтий чи оливковий колір купюр ці гроші у народі називали "пташки", "канарейки" і т.п

Осблिवе місце з мистецького погляду серед національних грошових знаків займає знак Державної Скарбниці вартістю 1000 карбованців, який з'явився в 1918 році за гетьмана Павла Скоропадського напередодні його повалення. Взірець його виконав художник Григорій Золотов. На аверсі банкноти відсутній державний герб, зате внизу, з лівого і правого боку картуша, розміщено дві круглі печатки роботи Г.Нарбути. Першу витиснено, іншу – відбито червоною фарбою. На печатках маленький картуш у стилі барокко, у верхній частині увінчаний тризубом. Всередині козак з рушницею. Обабіч картуша напис: "Українська держава". Реверс виконано повністю в стилі барокко. По краях великого картуша, спершись ліктем на нього стоять дві розкішно вбрані жіночі постаті. Одна з них держить у руці ріг достатку, інша – гетьманську булаву, що й дало причину народної назви банкнотів "гетьманки". Друк цих купюр повторено у 1919 році в Кам'янець-Подільському, а також у Варшаві в 1920 році.

Таким чином, на багатьох українських державних грошах засобами орнаменту відображалась специфіка життя народу. Зображення візерунків, вишитих рушників, писанок, килимів, розписів хат, шрифтів давніх книжок, людські фігури в українському національному вбранні – все це є конкретизацією національної ідеї, символом незалежності і своєрідності України.

Орнамент на грошових знаках режимів генералів А.Денікіна і П.Врангеля, випущених у 1919 – 1920 роках, висловлює головну думку його творців: показати себе "визволителями" від більшовицького панування, прихильниками імперського мислення. На деяких грошових знаках зображені дві жіночі постаті, що нагадують відомий портрет Катерини II в образі Мінерви, поруч – двоголовий орел, під ним – Георгіївський хрест, на якому розміщений надпис: "Единая неделимая Россия".

Грошові знаки, випущені козацьким урядом на Дону для так званого Всевеликого війська Донського, а також Ростовською – на – Дону конторою Держбанку, багато в чому нагадують попередні царські гроші. Це була

подібність за типом, характером візерунків, фарб. Все це робилося з розрахунку привабити до випуску провінціала, викликати у нього довіру до грошей. Після того, як білогвардійський Дон підкорився генералу А.Денікіну, характер грошових знаків змінився. Про це свідчить купюра в 100 руб. взірця 1918 року. На знаку зображений російський витязь з хоругвою, пам'ятник К.Мініну і Д.Пожарському, на алонжі розміщено двоголового орла без корони і надпис: "Россия единая, великая, неделимая". Цей надпис зроблений під водяний знак (проти світла надпису не видно), як звичайна філігрань (Б.17).

Таким чином, орнамент – одна із прикрас на грошових знаках. Проте, як видно з наведених фактів, він відбиває не тільки національну, але й державну належність. У єдності з іншими ознаками орнамент допомагає зрозуміти політичну, соціальну спрямованість відповідних властей.

5.4. Сфрагістична ознака

На багатьох паперових грошах 1914 – 1921 рр., випущених в обіг на території колишнього СРСР у тому числі на Волині, маємо відбитки печаток, конгрєвів (тиснені печатки), а також перфорації, які вивчаються за методикою спеціальної історичної дисципліни – сфрагістики. Зауважимо, що виготовлення і застосування печаток суворо регламентувалось. Існували навіть спеціальні установи які здійснювали нагляд за їх виготовленням. Тому печатки і герби на них вважаються найбільш авторитетними і точними джерелами. До першої групи печаток належать ті, які зображувалися на відповідних знаках за задумом художників в процесі їх друкування. Це печатки Держбанку, місцевих Рад, міських і сільських управ і т.д. До другої – належать печатки, проставлені на паперові гроші вже після їх надрукування. Заволодівши чужими емісіями, нова влада ставила свої печатки гарантуючи таким способом юридичну правосильність емісій.

Наведемо приклад печаток на трьох випусках чеків у місті Житомирі. На першому знаку – печатка з двоголовим орлом, регаліями і царською короною. На другому – на печатці орел, але вже без корони і царських регалій. На третьому – печатка з тризубом українських властей. Висновок: перший чек Житомирської міської управи емітований до лютого 1917 року, другий – Тимчасового уряду Росії, третій – Української Центральної Ради.

До боністичної сфрагістики належать і конгреви (тиснені печатки). Їх найчастіше зустрічаємо на випусках паперових грошей УНР на номіналах в 100 і 1000 карбованців [Б.9].

Перфорацією, особливим пробивним знаком, користувались у двох випадках: коли емітент залучавши запаси чужих паперових грошей, проставляв цей знак після цього випускав їх в обіг як свою емісію, а також у тому разі, коли з тих чи інших причин анулювались грошові знаки. Перфорацію зустрічаємо на бонах Рівненського парового пивоварного заводу "БЕРГШЛОССЬ", Рівненського товариства споживачів [Д.16].

Необхідно також враховувати спосіб нанесення дат, термінів обігу. Вони можуть бути проставлені друкарським або рукописним способами. Це допомагає виявити різновидність знаків, а також зміну емітента.

5.5. Іконографічна ознака

На паперових грошах часто зустрічаються портретні зображення як історичних, так і алегоричних осіб. Для визначення особи на грошових знаках слід проводити іконографічний аналіз.

Так, на державних кредитних білетах царської Росії вартістю в 25 рублів зразка 1909 року був вміщений портрет Олександра III [Б.1], Миколи I-на 50

рублях зразка 1898 року, Катерини II- на 100 рублях зразка 1910 року [Б.2], Петра I-на 500 рублях зразка 1912 року [Б.3].

На грошових знаках уряду генерала А.Денікіна, поряд із закликом за "Россию единую, великую и неделимую", був вміщений пам'ятник К.Мініну і Д.Пожарському, а на грошових знаках 250 карбованців Ростовської-на-Дону контори Державного Банку—портрет донського отамана М.І.Платова – героя Вітчизняної війни 1812 року. На купюрі у 200 рублів теж зображено пам'ятник генералу М.Д.Скобелєву, на бойовому коні із оголеною шаблею Іконографічна ознака тісно переплітається з орнаментальною ознакою. Тільки там, де зображено відомого історичного діяча (монарха, полководця, художника, письменника тощо), ми виділяємо цей елемент на паперових грошах у самостійну іконографічну ознаку. В інших випадках зображення людських фігур, наприклад, жінки як символу республіки, належать до орнаментальної ознаки [72]⁸¹.

Генерал М.М.Юденич, гроші якого з невідомих причин доволі часто зустрічались і на Волині (мабуть проникли через Прибалтику і Білорусію) на своїх "крилатках" помістив мініатюрні портрети царя Миколи II і цариці Олександри з мученицькими німбами. До того часу вони були вже страчені Єкатеринбурзьким ГубЧК.

З грошових знаків УНР лише одна купюра має іконографічну ознаку – 100- карбованцевий білет з мініатюрним конгресом Б.Хмельницького.

На військових грошах, випущених німецьким командуванням в 1918 році в місті Ковно (Каунас) – ост-марках і ост-рублях, поміщені жіночі і чоловічі портретні зображення. Вони є частиною композиції орнаментального оформлення паперових грошових знаків.

На місцевих і приватних бонах Волині іконографічна ознака здебільшого відсутня.

⁸¹ /72/ Иконография в исторической науке. – М., 1972 – Т. 10. – С. 122.

5.6. Хронологічна ознака

За допомогою зовнішньої і внутрішньої критики паперових грошових знаків, нерідко вдається встановити дату емісії – рік, місяць, а інколи і день випуску грошей в обіг. Особливо це важливо, коли на самому грошовому знаку відсутня дата випуску. Емісії грошей в ході визвольних змагань 1917 – 1921 рр. характеризувались частою зміною їх емітентів. Встановлення точної дати – це значить і встановлення власника емісії. Нерідко, тільки дата випуску грошей (місяць, а інколи число) або термін їх обігу, погашення є важливими факторами при встановленні емітента.

Досліднику паперових грошових знаків, бон слід звернути особливу увагу при вивченні дат на факт переходу більшовицької Росії на нове літочислення. Згідно з декретом РНК РРФСР від 24 січня 1918 року "Про введення західноєвропейського календаря", по якому перший день після 31 січня 1918 року став рахуватися 14 лютим, держава перейшла з юліанського на більш точний григоріанський, календар і різниця відставання на 13 днів була виправлена. У цей же час продовжували користуватися старим юліанським календарем усі емітенти нерадянських, білогвардійських емісій. Центральна Рада законом від 12 лютого 1918 року також запровадила новий стиль, за яким день 16 лютого став 1-им днем березня 1918 року [18].

На обов'язкових радянських і нерадянських грошових знаках дати, як правило, проставляли обов'язково, інколи вказувались терміни обігу і погашення.

При хронологічному аналізі грошових знаків бон слід звертати увагу також на спосіб нанесення дати, термінів обігу. Вони можуть бути проставлені поліграфічним або рукописним способом. Така ознака допоможе виявити різновидність грошового знаку, а з ним і зміну емітента.

Багато місцевих і приватних випусків взагалі не мають дат, [Д.12] оскільки їх друкували в роки визвольних змагань, маючи надію скоро замінити

їх на загальнообов'язкові, а тому не задумувались про дати і термін обігу. Найчастіше про такі випуски повідомлялось населенню в оголошеннях, розклеєних по місту або в місцевій пресі. У таких випадках, щоб встановити приблизну дату, необхідно проводити не тільки зовнішній але й внутрішній аналіз. Якщо при зовнішньому аналізі встановити дату на боні не вдається, слід звернутися до каталогів, документальної архівної та історичної літератури.

5.7. Метрологічний аналіз

До метрологічної ознаки в боністиці належать назви валют, поділ їх на розмінну монету та співвідношення між крупною купюрою і її фракціями. Наприклад, 1 гривня = 100 шагам, 1 рубль = 100 копійкам, 1 марка = 100 пфенінгам, а також назви грошових знаків ("банкнота", "розрахунковий знак", "кредитний білет", "зобов'язання", "бона", "марка", "талон" і т.д.), тобто визначають вартісний аспект відповідних грошей.

Метрологічний аналіз паперових грошей допомагає встановити державну належність знака, співвідношення випущених знаків до провідної валюти цього регіону, а також межі обігу. Спільно з палеографічною (неографічною) ознакою метрологічна ознака допоможе встановити правосильність емісії.

На території Волині в 1914 – 1921 рр. в обігу знаходились, окрім традиційного царського рубля, різні за назвою гроші. Однією з характерних метрологічних особливостей грошової системи України і окремих її регіонів, у тому числі Волині, є наявність двох монетних систем. Перша була пов'язана з законом, ухваленим Центральною Радою 6 січня 1918 року. У ньому зокрема зазначено, що "кредитові білети УНР випускаються під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду майном республіки." У четвертому параграфі деталізовано це загальне положення: "кредитові білети випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і

ділиться на 200 шагів [20]. Згідно з цим законом монетною одиницею України став карбованець, який мав 0,766656 грама чистого золота, тобто ту саму кількість, що і царський рубль, і ділився на 200 шагів.

Наступна монетна система була побудована згідно з законом Центральної Ради від 1 березня 1918 року, за яким монетною одиницею стала гривня, яка мала 0,38328 грама чистого золота і ділилася на 100 шагів [20].

Декретом гетьмана П.Скоропадського від 9 травня 1918 року проголошено повернення до карбованцевої одиниці.

У цих двох монетних одиницях влада України емітувала паперових грошей 928 млн. карбованців, з яких 53 млн. – за Центральної Ради, 205 млн. – за Гетьманату і 670 млн. – за Директорії.

Особливо багато різновидів бон було в період іноземної воєнної інтервенції. Із вторгненням у 1918 році німецьких і австро-угорських окупантів з'явилися в обігу німецькі марки і воєнні гроші "ост-марки", "ост-рублі", австро-угорські корони, пізніше польські марки.

Багато місцевих і приватних бон під впливом окупантів випускались за назвою їх валюти. Курс місцевих грошей по відношенню до загальнообов'язкових був різний. Усе залежало від воєнно-політичної обстановки. Багато випусків грошей регіонів не мають навіть назви, оскільки, випускаючи незагальнообов'язкові паперові гроші, емітент сподівався їх викупити шляхом обміну на загальнообов'язкові.

За підрахунками автора з 273 самостійних випусків місцевих і приватних бонів Волині біля 33 не мають назв. Серед незагальнообов'язкових грошей регіону не було єдиного підходу до назв бон. Кожний емітент фактично називав їх по різному. Серед описаних випусків можна зустріти такі назви: бона, зобов'язання, розмінний купон, квитанція, розмінна карточка і т.д.

Знаючи назви номіналів грошових знаків (марка, корона, рубль), неважко визначити і їх державну належність. А по назві самих грошей (кредитний білет, розрахунковий знак, талон, бона і т.п.) легко визначити характер обігу – загальнообов'язковий чи тимчасовий.

5.8. Філігранологічна ознака

Випускаючи паперові гроші, емітент старався застерегти емісію від фальсифікації. Одним із запобіжних засобів є використання паперу з філігранями – особливими водяними знаками, нанесеними за допомогою спеціальних технологій та пристроїв.

Філігранологія порівняно молода спеціальна історична дисципліна, яка ставить своїм основним завданням визначення дати написання (виготовлення) письмових пам'яток [95]. Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво паперу, який використовується для виготовлення грошових знаків, технічне обладнання папірень, обсяг продукції, якість, асортимент тощо.

Великий вклад у розвиток філігранології і її методику вніс відомий російський вчений С.А.Клепиков, який порушивши традицію вивчати лише давні філіграні зайнявся філігранями ХІХ – ХХ ст. [89].

Найбільш досконалі філіграні вміщені на грошових знаках Російської імперії. Так, реверси кредитних білетів 100-та рубльової і 500-та рубльової вартості випуску 1912 року мали складну систему захисту, яка забезпечувалася водяними знаками і складною композицією малюнків. Повний їх захист від підробок досягався наступними методами: виготовленням суто прядивного паперу вищого ґатунку, отриманням при відливі паперу художнього водяного знаку у вигляді портрету з того ж оригіналу, що й вигравіруваний на аверсі (відповідно Катерини ІІ і Петра І); використанням різних способів друку (у даному випадку-типографський і металографічний). Аналогічно з використанням водяних знаків був виконаний захист кредитних білетів 25-ти і 50-ти рубльової вартості.

У зв'язку зі збільшенням грошової маси і як наслідок використанням "усіма способами технічного обладнання до своєї межі, що дало б можливість утримати заготовлену вартість кредитних білетів від того темпу підвищення, яким йшла вартість робочої сили і матеріалів" [25], для покриття видатків на війну грошові знаки Тимчасового уряду значно уступили за рівнем захисту купюрам Російської імперії. Для державних кредитних білетів 1917 року номіналами 250 і 1000 рублів, скарбничих знаків 1917 року ("керенок") номіналами 20 і 40 рублів, а також державних кредитних білетів зразка 1918 року номіналами 5000 і 10000 рублів, був введений водяний знак у вигляді рослинно-геометричного орнаменту (З).

У січні 1919 року Експедиція по заготівлі цінних паперів надіслала в Наркомофін детальний опис розрахункових знаків 1, 2 і 3 – рубльової вартості. У ньому, зокрема говорилось: "Розрахункові знаки віддруковані на білому папері з узорчастим водяним знаком, який складається з діагонально розміщених білих смуг і темних квадратів з пробілом у середині" [128].

Із 24 українських грошових знаків 8 були друковані на папері без водяних знаків, а саме державний кредитний білет 100 крб. першої емісії, знаки Державної скарбниці 25 і 50 крб. та розмінні марки – "монети" 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Частина накладу грошових знаків вартістю 1000 крб., друкованих у Києві в листопаді 1918 року, також була без філіграней.

Проекти водяних знаків для українських державних грошей виготовляли митці Г.Нарбут, І.Мозалевський, О.Красовський.

Берлінські білети Державної скарбниці УНР вартістю 2, 10, 100, 500, 1000 і 2000 гривень мають уніфіковані водяні знаки у вигляді хрестиків з коліщатками, а 3,6% облігації 50, 100, 200 і 1000 гривень – у вигляді восьмираменних зірок з еліпсом в одній із хрестом, а в другій, оточені орнаментом (З).

Знак Державної скарбниці номіналом 1000 крб., в залежності від місця друку (Київ чи Кам'янець – Подільський) має водяні знаки у вигляді хвилястих ліній (В.), зірок з трикутниками та зигзагів.

Грошові знаки вартістю 25 карбованців другої емісії і 250 карбованців, мають однакові філіграні у вигляді шестикутників із шестираменними зірками, до того ж шестикутники в'яжуться з порожніми трикутниками.

Знак Державної скарбниці вартістю 100 крб., другої емісії має декілька різновидів філіграней: зірки та гриби (3).

Грошові знаки 10 карбованців і 5 гривень також мають водяні знаки у вигляді грибів, але з неоднаковим їх розміщенням. Їх є чотири різновиди: "нормальні" з капелюхами догори, відвернені, похилені вправо або похилені вліво. Зазначені положення "грибів" на банкнотах є наслідком неувважності при різанні великих аркушів і при закладанні їх у друкарську машину. За філігранями можна встановити емітента, рік і місце випуску.

На грошових знаках білогвардійських урядів генералів А.Денікіна, П.Врангеля філігранями були: мозаїка, зірки, трикутники, хвилясті лінії смужки, гриби. Бачимо "світлі смужки" і на "ост-рублях". При друкуванні місцевих і приватних грошей Волині використовували простий папір, навіть з учнівських зошитів, тому філіграні тут, як правило, не зустрічаються.

5.9. Суперскрипційна ознака

До суперскрипційної ознаки належать різного роду наддруки на паперових грошах після того, як їх випустили в обіг. Це спеціальні штампи з текстами, нанесені ручним або друкарським способом. До суперскрипційної ознаки належать також підробки, що імітують оригінали паперових грошей, але вже з іншим текстом, гербом, малюнком та ін.

Усі відомі наддруки на грошових знаках, бонах можна класифікувати за такими видами: політичні (агітаційні), економічні, директивні, пам'ятні (рекламні), курйозні.

У період війн та революцій наддруки на паперових грошових знаках ставили, звичайно, як з меркантильних міркувань, так і з агітаційною, пропагандистською, метою. Такі наддруки ми зустрічаємо на бонах (на зразок марок) царської Росії 1915–1916 роках номіналами у 10, 15 і 20 копійок. Зокрема, після Лютневої революції в Росії на Волині в обігу з'явилися агітаційні наддруківки на 10, 15 і 20 коп.: "Свобода – Равенство – Братство" із зображенням фрїгійського ковпака на схрещених мечях.

Під час соціальних зіткнень, захопивши запаси чужих грошей, нова влада намагаючись їх використати, проставила свої наддруки. Але іноді через розлад економіки, інфляції, що затягувалися, паперові гроші з наддруками знаходились в обігу разом із загальнообов'язковими і відігравали істотну роль у грошовій системі того чи іншого регіону і навіть держави в цілому.

Поряд із загальнообов'язковими грошовими знаками центральної влади випускались в обіг різного роду замітники грошей – цінні папери, облігації позик і купони до них, чеки та ін., на яких нерідко зустрічалися наддруки, що гарантували законність їх обігу. Такі наддруки зустрічаємо на чеках Житомирського відділення Державного Банку.

Отже, наддруки допомагають дослідити подальшу долю емісій, уявити історію паперових грошових знаків, бон, цим самим доповнюючи свідчення, отримані з інших джерел.

Взагалі ж суперскрипційна ознака розкриває деякі сторони політичного, економічного життя держави, є істотним показником для вивчення соціальних рухів.

5.10. Техніко-виробничі ознаки.

Вперше аналіз грошових знаків і бон за техніко-виробничими ознаками був застосований О.О.Клименком [86]. Техніко-виробнича характеристика – це насамперед розгляд особливостей і специфіки виготовлення того чи іншого грошового знаку (використання для друку паперу, фарб), способи нанесення захисних ознак, що запобігають його підробці. Аналіз грошових знаків за техніко-виробничими ознаками передбачає також вивчення різноманітних підробок, здійснених фальшивомонетниками.

Найбільш змістовними за техніко-виробничими ознаками виявилися грошові знаки Російської імперії. Для підвищення якості і зовнішнього вигляду паперових грошових знаків Експедиція заготовки державних паперів (ЕЗДП) не тільки впровадила саме досконале на той час обладнання, але й постійно відшукувала нові технології, і залучала до створення нових малюнків талановитих художників, висококваліфікованих граверів та майстрів.

Це у значній мірі сприяло стрімкому розвитку тут граверного мистецтва. Його підвалини заклав ще Я.Рейхель, який з 1818 по 1856 рік був завідуючим технічною частиною Експедиції. Він був першокласним медальєром, портретистом-мініатюристом і майстром граверної справи. Практично усі зразки кредитних білетів і державних цінних паперів у цей період були скомпоновані Я.Рейхелем, який таким чином залишив помітний слід в історії виготовлення грошових знаків Росії.

В 60-і роки XIX ст. в експедиції працював відомий гравер-літограф Г.Скамоні, нагороджений російською Академією наук Ломоносовською премією за винайдення способу геліографури.

Наприкінці XIX століття ЕЗДП в технічному відношенні стала найбільш передовим в Росії поліграфічним підприємством. Саме тут були розроблені і введені в практику нові способи типографського відтворення оригіналів. Найбільш відомим з них став спосіб багатофарбового однопрогонного друку,

названий по імені його автора Івана Орлова – орловським. Цей спосіб друку швидко отримав всесвітнє признання і понині він використовується з деяким удосконаленням.

Друкувати грошові знаки за способом Орлова в Експедиції почали з 90-х років XIX ст. Високий для того часу технічний рівень методу орловського друку майже виключив підробку і тим самим дозволяв без страху використовувати для виготовлення грошових знаків папір без філіграні.

Великим нововведенням на початку XX століття стало удосконалення машин І.Орлова майстром експедиції І.Стружковим. У результаті ці машини перейшли з листової ротації на рулонну [94].

Найяскравіше техніко-виробничі ознаки грошових знаків Російської імперії проявилися на кредитних білетах 100 і 500-рубльової вартості випуску 1898, 1912 років. При їх виготовленні типографський друк був виконаний повністю за способом І.Орлова і мав наступні особливості:

1. На аверсі у вигляді тла була надрукована запобіжна сітка, яка складалася з перев'язки цифр (відповідно 100 і 500). Ці перев'язані цифри постійно змінювались у своїх розмірах, то зменшувались то збільшувались по всій площині білета. Кліше для цього було виконано особливим способом (підвищення) з дошки, що була гравірована вглиб, за допомогою удосконаленої рельєфної машини.

2. Реверс друкувався в один прогін декількома фарбами. Чистота виконання при такій тонкості ліній і різноманітності їх переплетення та різкий перехід від одного кольору на інший – все це було практично неможливим при усіх інших видах друку.

3. На аверсі вся чорна пропись і портрети Катерини II і Петра I були надруковані металографічним способом з таким рельєфним штрихом, який був можливий тільки при гравіруванні різцем в глибину, і підробка якого фотоспособом відрізнялась би блідим і монотонним малюнком.

Проте і такі високозахищені кредитні білети намагались фальшувати спецслужби Німеччини та Австро – Угорщини з метою підриву економіки Російської імперії у період Першої світової війни.

В архіві Особливого відділу департаменту поліції Росії зберігся лист міністра юстиції І.Г.Щегловатова начальнику департаменту поліції П.Джунковському про те, що майже по всій Росії "отримали поширення державні кредитні білети п'ятисотрубльової вартості, віддруковані на спеціально приготовленому папері з водяним знаком, тим самим способом, котрий застосовувався виключно Експедицією заготовки державних паперів і вважався до цього часу таким, що безумовно забезпечував державні кредитні білети від підробок" [28]. Як виявилось в результаті розслідування, у Військово–географічному інституті у Відні друкувалися підроблені російські 10, 25, 50, 100 і 500 – рубльові кредитні білети.

Тимчасовий уряд також турбувався про стійкість своїх грошових знаків від підробок. З метою утруднення виготовлення фальшивих грошових знаків зворотній бік "керенок" мав доволі складний малюнок.

Більшовики намагалися у своїй емісійній діяльності використати потенціал ЕЗДП, яка ще за інерцією працювала на високому технічному рівні. Проте в умовах громадянської війни виготовляти повноцінні грошові знаки не було можливості. Разом з тим, навіть примітивні на вигляд радянські "дензнаки" мали непоганий для того часу захист. Так, на зворотному боці купюри 3-рублевої вартості за допомогою орловсько-стружковського друку нанесені в центрі цифра 3, слова "Три рубля", розетки і захисна сітка. Технічний радник Народного банку П.М.Богданов писав, що пропонований грошовий знак має більш вдалий захист від підробок, ніж "керенки" [28]⁸².

Через малий формат такі знаки можна було в той час виготовляти щоденно на суму від 15 до 16 млн. рублів. З подібними технічними проблемами друку зіткнувся і уряд молодої української держави.

⁸² /28/ Вознесенский С.В. Сто лет Экспедиции заготовок государственных бумаг (1818-1918). Историческая справка. – Петроград, 1918 – С. 52.

У березні 1918 року при Міністерстві фінансів УНР було організовано мистецько–гравірувальний відділ з підвідділами літографії, конгревів, металографюри, фотоцинкографії, мистецьким та фототипії, який спочатку очолив Іван Мозалевський, а потім А.Подушко. Цей відділ виготовляв проекти українських грошових знаків, цінних паперів у тісному контакті з ЕЗДП. Експедиція оголошувала конкурси на розробку проектів грошових знаків, у яких приймали участь визначні митці того часу: професор Української Академії Мистецтв М.Бойчук, його дружина художниця С.Наліпинська–Бойчук, А.Богомазів, М.Ждаха, М.Зайончковська, Г.Золотов, М.Мошалів, Л.Обозненко, Л.Овсянників, М.Павлович, Л.Розів, І.Рум'янців, М.Сальників та А.Середа [34].

Прийняття чи відхилення проекту зразка державного паперу належало виключно до компетенції спеціальної комісії, створеної при Міністерстві фінансів на чолі із заступником міністра фінансів Василем Мазуренком. Членами цієї комісії були Д.Антонович, Ю.Нарбут, І.Мозалевський, Н.Негель. Вказана комісія розглянула і прийняла 23 зразки українських державних банкнотів із 24 існуючих [34].

Продукція друкарень у Києві (Кульженка) та в Одесі (Фесенка) не може вважатись високоякісною, яка б у повній мірі забезпечила українські купюри від підробок. Так, через відсутність механічного нумератора, номери на банкнотах проставлялись вручну. Часто зустрічалися грошові знаки з однаковими цифрами. Тому уряд України змушений був звернутися за допомогою до Німеччини, де технічне виконання друків завжди було якісним, досконалим, без хибодруків і відхилень. При величезних мільйонних накладах німецькі друкарі уміли утримувати тони кольорів усіх примірників. Особливості друків у Берліні подані у підрозділах орнаментальна ознака та філіграні. Про якість українських грошей, друкованих у Німеччині, свідчить майже повна відсутність фальшивок у грошовому обігу України тих часів.

Місцеві та приватні емісії Волині не могли собі дозволити застосувати для захисту від підробок своїх грошових знаків якісь особливі технічні засоби. У більшості випусків у ролі таких "запобіжників" були власноручні підписи посадових осіб, печатки тощо. Лише в окремих випадках застосовувався папір вексельного типу з водяними знаками, який залишився у фінансових установах ще з періоду царизму.

Таблиця 5.1

Місцеві та приватні випуски бон в Волинській губернії у 1917-1920 рр.

№ п/п	Населений пункт	Назва емітента (мовою оригіналу)	Назва грошової одиниці (мовою оригіналу)	Кількість номіналів	Рік випуску
1	2	3	4	5	6
1	Антоніни, нині Хмельницької області	Польська окупація	Марка	6	1920
2.	Баранівка Житомирської області	1. Ссудо-Сберегательное Товарищество	Рубль	3	1918
		2. Фарфоровый завод "Барановка" Н.Гриппари	Бона/рубль.	5	1919
		3. Потребительское общество "Ремесленник"	Рубль	3	б/р
		4. Кооперативное товарищество потребителей	Обязательство /рубль.	1	б/р
3.	Бердичів Житомирської області	1. Городская продовольственная управа	Разменный купон/рубль.	5	1918
		2. Первое рабочее потребительское общество "Труд"	Рубль	1	б/р
		3. Потребительское общество "Защита"	Рубль	3	б/р
		4. Потребительское общество при Федоровском сахзаводе	Рубль	5	б/р
		5. Кожевенный завод К.Шлеккера	Копейка	1	б/р

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4	5	6
4.	Бережниця Рівненської області	Організація єврейської єдності	SZAMISZA RIBIL Довжні скрипти (боргові записки)	3	1918
5	Володарськ- Волинський, Житомирськ ої області.	Горошковское сельскохозяйственн ое товарищество.	Пуд ржи	2	1919
6.	Володи- мирець Рівненської області	Єврейський Реввинат	Бон	1	1918
7.	Гоща Рівненської області	Робочий Кооператив	Рубель	1	1.01. 1920
8.	Дубно Рівненської області	1. Городское Общественное Управление	Бона/рубль	2	1918
		2. Міська Управа Продовольчий відділ	Чек/рубль	4	1919
		3. Городская Управа Отдел помощи голодающим	Чек/рубль	2	1919
		4. Кооператив "Взаимная помощь"	Чек/рубль	1	1919
		5. Кооператив "Помощь"	Чек/рубль	5 12	1918 лютий- березень 1919
		6. Дубенська спілка споживачів "Економія"	Чек/крб	4	1919
		7. Жіноча спілка споживчого товариства "Жіночка"	Чек/крб	4	1919

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4	5	6
		8. Товариство хмелеробів	Чек/карб	2	1919
9.	Дубровиця Рівненської області	Пригоринська соціалістична республіка	Рубель	Невідомо	1918-1919
10.	Житин Волинської області	Рафінадний завод	Квитанція/руб	3	1918-1919
11.	Житомир	1. Отделение Гос. Банка		5	1918
		2. Отделение Гос. Банка		4	1918
		3. Городское самоуправление	Разменный билет/карб.	8	1918
		4. Народный банк	Разменный билет/рубль.	4	1919
		5. Азово-Донской Коммерческий банк	Чек/рубль.	39	1918
		6. Волынская Губернская Земская касса мелкого кредита	Чек/рубль.	15	1918-1919
		7. Соединенный банк	Чек/рубль.	13	1918-1919
		8. Управление Аграрной организацией Министерства продовольства Юго-Западного фронта	Рубль	2	1918
		9. Уездная Земская Управа	Чек/рубль.	1	1918
		10.Общество Взаимного кредита	Чек/рубль.	5	1918

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4	5	6
		11.Ссудо-Сберегательное товарищество "Взаимопомощь"	Чек/рубль.	1	1918
		12.Городское кредитное общество	Срочный купон/рубль.	1	б/р
		13.Общественное собрание "Взаимопомощь"	Разменная карточка/карб.	1	б/р
		14.Штамп отделения Гос. Банка на укр. 1000 гривнях и 5000 руб.	Гривны, рубли	5	1918
12	Із'яслав, Хмельницьк ої області.	15.Кооператив еврейской общины.	рубль	1	1918
13.	Корець Рівненської області	Еврейская община	Ордер/рубль.	9	1919
14.	Кременець Тернопільської області	1. Городское самоуправление	Розменний билет/карб.	3	1919
		2. Общественное собрание	Разменная марка	1	без года
		3. Потребительское общество "Самопомощь"	Карб.	3	без года
		4. Магістрат, Польська окупаційна адміністрація	Бони, польські марки	3	1920
15.	Луцьк	1. Городское самоуправление	Бони/рубль.	2	1918
		2. Міська Управа	Розмінний знак, гривні	7	1919 1920

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4	5	6
		3. Общественное собрание "Объединение"	Рубль.	2	без года
16	Новоград-Волинський (Зв'язгель), Житомирської області.	Магістрат	Польська марка	3	1919
17.	Острог (Рівненської області)	Міське Самоврядування	Розмінний білет, гривні	4	1919
18.	Рівне	1. Городская Управа	Квитанция/рубль.	6	1919
		2. Продовольственный Отдел Городской Управы	Квитанция/рубль.	5	1919
		3. Продовольчий Відділ Міської Управи	Квитанция/карб.	7	1919
		4. Повітове земство	Розмінний грошовий білет/карб.	1	1919
		5. Народний кооператив	Ордер/рубль/карб	3	1919
		6. Кооператив общества квартиро-нанимателей	Сдача/рубль.	8	1919
		7. Еврейский кооператив "Линас-Гацедек"	Решта (сдача) /карб/рубль.	6	1919
		8. Еврейский кооператив "Ахдусь"	Сдача/рубль.	3	1919
		9. Потреб. Общество	Сдача/карб.	2	1919

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4	5	6
		10. Уездный союз военных инвалидов	Следует из кассы Союза/рубль.	3	1919
		11. Кооператив передместья "Воля"	Квитанция/карб.	1	1919
		12. Акционерное общество пивоваренного завода "Бергшлосс"	Сдача	4	1919
		13. Кооператив "Взаимная польза"	Сдача/рубль.	2 2	1919 1919
		14. Кооператив "Красное солнышко"	Рубль.	3	1919
		15. Кооператив общества мелкой торговли	Расписка/рубль.	3	1919
		16. Кооператив Профсоюза служащих в торгово-промышленных предприятиях	Без названия	2	1918
		17. Кооператив кресових стрільців 44 полку	Грош, злотий	5	1918
		18. Общество "Волынская копейка"	Без назви	1	1919
		19. Фабрика земледельческих орудий "Шлоссберг"	Квитанция	1	1919
		20. Почтово-телеграфный кооператив	Бона	1	1919
		21. Потреб. Общество "Опора"	Ордер	1	1919

Продовження таблиці 5.1

19	Славута,нині Хмельницьк ої області.	Контора Акционерного общества фаянсового завода.	рубль	2	1919
20.	Тельши Волинської області	Комитет по оказанию помощи населению, пострадавшему от воин, бедствий	Без назви	3	1919
21	Шепетівка, нині Хмельницьк ої області.	1. Єврейська Громадська Рада.	карбованець	5	1919
		2.Распределительны й эвакуационный пункт	гривня	2	1919

ВИСНОВКИ

Проведене в рамках дисертаційної роботи дослідження, яке базується на нетрадиційних історичних джерелах, дозволило на боністичних матеріалах Волині, проаналізувати причини розпаду єдиної грошової системи Російської імперії і характер процесів, що проходили в грошовому обігу регіону в екстремальних умовах Першої світової війни та визвольних змагань в Україні. Систематизація, класифікація та аналіз багатьох видів грошових знаків, які перебували в обігу на території колишньої Волинської губернії стали основою для вивчення нових, раніше невідомих, емісій. Тим самим в науковий обіг були введені нові історичні факти, встановити які звичайними способами раніше не вдавалось. Самостійною лінією дослідження, хоча і підкореною загальному завданню роботи, стало вивчення грошових знаків як історичних джерел, які несуть прикмети часу, відображають гостроту соціальної і політичної боротьби і, до певної міри, навіть риси національної психології.

На захист виносяться наступні питання:

1. Перша світова війна, розруха та інфляція виступили каталізатором зникнення з обігу спочатку золотих та повноцінних срібних монет, а згодом і розмінних, на усій території Російської імперії, в тому числі на Волині, які населення з меркантильних міркувань приховувало. У 1915 році з обігу зникли навіть мідні монети. У подальшому у якості накопичення стали використовуватися купюри крупних номіналів (100 і 500 рублів). На той час в обігу перебувало більше 10 млрд. паперових рублів, з яких лише десяту частину забезпечено золотом.
2. Тимчасовий уряд, вдавшись тільки до традиційної емісійної діяльності без золотого забезпечення та випуску "Позики свободи", не зміг стабілізувати фінансову систему держави. Більше того, дії уряду по запровадженню в обіг облігацій, купонів й інших замінників

грошей ініціювали місцеву грошотворчість (мікроемісії), контролювати які з центру було практично неможливо. При цьому кількість грошей в обігу порівняно з 1914 роком збільшилася у 84 рази. Засобом накопичення стали “думки” крупних номіналів (1000 і 5000 руб.), які поряд з царськими купюрами 100 і 500 карбованців населення вилучило з обігу.

3. Радянський уряд насильницькими діями конфіскацій та експропріацій, поряд з інтенсивною експлуатацією друкарського станка, призвів до цілковитого краху фінансової системи держави. У 1921 році протягом одного місяця в середньому випускалося грошей на 188,5 млрд. рублів, що свідчить про фінансову катастрофу.
4. Окупаційні валюти на Волині (німецькі марки, австро-угорські корони, польські марки та злоті) виконували функції військових грошей, тобто покривали військові та окупаційні витрати їх емітентів, оскільки перебували за заниженим обмінним курсом з українською гривнею та російським рублем. До того ж у досліджуваному регіоні німецькі окупанти, порушуючи договірні зобов'язання, застосовували спеціальні військові гроші ост-марки та ост-рублі, що свідчить про цілеспрямовану політику пограбування України.
5. Молода українська держава, яка розбудовувалась у надзвичайно складній воєнно-політичній обстановці об'єктивно не змогла перебороти кризові явища в економіці, які їй дістались у спадок від її попередників. Такі явища як інфляція та розмінна криза були характерними й для усіх урядів УНР.
6. Місцеві самоврядування регіонів, окремих міст були позбавлені через воєнне лихоліття прямого та стабільного зв'язку з емісійним центром. Для вирішення своїх нагальних потреб (утримання урядів, установ, подолання розмінної кризи) нерідко вдавалися до місцевої

грошотворчості, яка з погляду сьогодення була суперечливою, а іноді й руйнівною. Разом з тим, окремі самоврядування Луцька, Житомира, Крем'янця й інших міст проводили розумну й виважену емісійну політику. Їх грошотворчість була ніби доповненням до центральної емісійної діяльності, оскільки здійснювалась з дозволу уряду та під його контролем. Грошові знаки центральних, разом з місцевими та приватними емісіями створювали своєрідну конгломерантну регіональну грошову систему, побудовану на компромісі

7. Курс місцевих грошей, які мали різноманітні назви ("бона", "ордер", "квитанція", "розмінний знак" тощо) щодо загальнообов'язкових був різним залежно від воєнно-політичної обстановки.
8. Грошові знаки з наддруківками С.Хмари, Ю.Тютюнника інших повстанських керівників, які дислокувались на Волині, виконували роль реквізіційних квитанцій та посвідок за виконані контингенти.
9. Методика комплексного вивчення грошових знаків як історичного джерела з її джерелознавчим аналізом дає можливість виявити такі важливі для дослідника дані: місце і час випуску грошових знаків, політичну позицію їх емітентів, мету і характер випуску, термін обігу, подальшу долю емісії і інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеюк М. Денежные знаки г.Ровно в 1919 году. // Советский коллекционер. № 7- М.:Радио и связь, 1984. – С. 127-128.
2. Атлас З.В. Очерки по истории денежного обращения в СССР 1917-1925.- М.:Финансы, 1940. - С. 35-44.
3. Атлас З.В. Социалистическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР.-М.:Финансы, 1969. – С. 134-145.
4. Атлас З.В. Национализация банков в СССР. – М.: Финансы, 1948. – С. 6.
5. Алексеев А.М. Военная валюта.- М.: Госфиниздат, 1948.- 104 с.
6. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії. (1796-1914 р.р.).- Тернопіль, 1999. – С. 114-117.
7. Боголепов Л.Н. Бумажные деньги.- М., 1922.- С. 35.
8. Боечко В.Д., Ганжа О.І. Кордони України: історія та проблеми формування (1917-1940р.р.). // Український історичний журнал.- 1992. – №1. – С. 57-61.
9. Бойко А. Нарбутів " Гріх ". // Пам'ятки України.- 1990. - №3. – С. 10-11.
10. Боришкевич Н. З історії випуску грошових знаків на Рівненщині в 1918-1920 р.р. // "Волинь незабутня". Тези V регіональної науково-

- практичної конференції "Волинські міста, історія, культура, традиції".
" Рівне. – 1994. – С. 56-59.
11. Браиловскій А.М. Денежные знаки революции 1917-1922 г.г.-
Тифлис.: 1-е изд., 1922. – С. 43-51.
12. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей
российской империи за время с 1769 по 1924г. / Под редакцией
Ф.Г.Чучина./ – М.: Изд. "Сов. Фил. Ассоциация", 1927.-352 с.
- 13.Бумажные деньги, ходившие на Украине. Каталог XX ст. Сост.
Бадаев А.С.-Чернигов.: 1991. - 253 с.
14. Вайнштейн Е. Деньги Украины. // Советский коллекционер.- М.:
1928.-Ч.4-5. – 131 с.
15. Вестник Волынского губернского комиссара Временного
правительства.- 1918. – №5. – С. 8-9.
16. Вітенко О. Волинські гроші. // Літопис червоної калини. – Львів.:
1931.- Ч. 1.– С. 6-9.
17. ВКП(б) в резолюциях и решениях. – М.: 1941.- Т. 1. – С. 237-257.
18. Вісник Ради Народних Міністрів УНР. – Житомир.: 1918. – Ч. 14.
19. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної
Республіки. – 1918.- число 7.
20. Вісник Генерального Секретаріату Української Центральної Ради –
К.:/Б.Р/,1918.- число 3.
21. Вісник Генерального Секретаріату УНР.- К.: 1917. – № 4, 5, 9.
22. Вісник Ради Міністрів УНР. –К.:1918.- № 9. – 15 березня.
23. Власенко Е. Фінанси України. – Прага, 1927. – С. 147.

24. Виноградов С.П. Денежные знаки революции и Гражданской войны.
// Архив русской революции. – Берлин, 1923.- Т. 8. – С. 183-200.
25. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства.
– М.: Финансы, 1962. – С. 397-398.
26. // Волынь. – 1917. – 8 марта.
27. // Волынь. – 1918. – 30 января.
28. Вознесенский С.В. Сто лет Экспедиции заготовок государственных
бумаг (1818-1918). Историческая справка. – Петроград, 1918. - С. 52.
29. Всемирная история. – М., 1961. – Т. 8. – С. 241.
30. Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й., Ради України в 1917
році (липень-грудень 1917 р.). – К., 1974. – С. 298-301.
31. Гандин И. Как большевики национализировали частные банки. – М.,
1957 – С. 34.
32. Глейзер М.М. Бонистика в Петрограде-Ленинграде-Санкт-
Петербурге-СПБ., Издательство "Александр Приит ", 1998. – С. 9.
33. Глейзер М.М. История эмиссий расчетных знаков РСФСР образца
1919 г. // Советский коллекционер.-М.:Связь., 1980 - №18. – С. 135.
34. Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. – Клівленд,
Огайо, 1973. – 356 с.
35. Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917-1920
років. // Літопис червоної калини. – Львів, 1935. – Ч. 2. – С. 5,9.
36. Гнатишак М. Зіставлення українських паперових грошей державних
видань 1917-1920. // Літопис червоної калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8.
– С. 16-21.

37. Гнатишак М. Паперові грошові знаки на українських землях.– (Про "довжні скрипти" Бережниці в повіті Сарни, 1918). // Літопис червоної калини. – Львів, 1931. – Ч. 3. – С. 10-12.
38. Гнатишак М. Українські гроші. – // Новий час. – Львів, 1931.- Ч. 56.- С. 39.
39. Гой-Нижник П.П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917-1919 р.р. // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С. 3-15.
40. Гой-Нижник П.П. Марки-шаги – грошові знаки державної України 1917-1920 років // Фінанси України. – 1997. – №4. – С. 112-114.
41. Державний Архів Волинської Області /далі – ДАВО/. фонд 3, опис 1, справа 1629, аркуш 99.
42. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1714, аркуш 86.
43. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1737, аркуш 272, 275.
44. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1617, аркуш 49, 59-60.
45. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1160, аркуш 127, 155-156, справа 1298, аркуш 451-452, 707-708, справа 1615, аркуш 12-13.
46. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1610, аркуш 7-8.
47. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1614, аркуш 51; справа 1639, аркуш 237, 490.
48. ДАВО. Фонд 3, опис 1, справа 1614, аркуш 7-8.
49. Державний Архів Рівненської Області /далі – ДАРО/. Фонд 239, опис 2, справа 6, аркуш 3.
50. ДАРО. Фонд 1310, опис 1, справа 4, аркуш 19.

51. ДАРО. Фонд 1310, опис 1, справа 4, аркуш 21.
52. Державний Архів Житомирської Області /далі – ДАЖО/. Фонд 560, опис 2, справа 2, аркуш 7.
53. ДАЖО. Фонд 560, опис 2, справа 4, аркуш 18.
54. ДАЖО. Фонд 560, опис 2, справа 7, аркуш 3.
55. Державний Архів Тернопільської області /далі – ДАТО. Фонд. 258, опис 3, од. зберіг. 241, аркуш 10.
56. ДАТО. Фонд 258, опис 3, од.зберіг. 260, аркуш 49.
57. ДАТО. Фонд 258, опис 3, од.зберіг. 261, аркуш 7.
58. ДАТО. Фонд 258, опис 3, од.зберіг. 241, аркуш 60.
59. ДАТО. Фонд 258, опис 3, од.зберіг. 385, аркуш 13-16.
60. ДАТО. Фонд 258, опис 3, од. зберіг. 385, аркуш 17.
61. ДАТО. Фонд 258, опис 3, од. зберіг. 385, аркуш 25.
62. Державний вісник. – 1918. – 13 жовтня.
63. Дмитрієнко М.Ф. Волинські гроші. // Народна трибуна. – 1993.- 22 грудня.
64. Дмитрієнко М.(керівник), Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Гроші в Україні. – К.,1998. – С. 43, 52, 65.- С. 96-97.
65. Дністрянський М. Кордони України. – Львів, 1992. – С. 87-89.
66. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 р. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 278-282.
67. Дорошенко Д. Історія України 1918-1923 р.р. – Нью Йорк.: Булава, 1954.- 2-ге видання. – С. 88, 91.

68. Українська загальна енциклопедія. (під редакцією І.Раковського) – Львів., "Рідна школа", 1934. – С. 639-643.
69. // Жизнь Волыни. – 1917. – 4 марта.
70. Зварич В., Шуст Р. Нумізмати́ка.- Тернопіль.: Державне книжкове видавництво. "Тернопіль", 1998. – 462 с.
71. Известия Военно-революционного комитета 7-армии. – 1917. – от 15 декабря.
72. Иконография в исторической науке. – М.: 1972. – Т. 10. – С. 122.
73. Ильсон Л.М., Кардаков Н.И. Перечень денежных знаков, выпущенных и курсировавших на территории Российской империи в годы войны и революции (1914-1923). – Берлин, 1923.- 1-е изд.- 352 с.
74. Ильсон Л.М., Байер А.М., Белоусов О.П., Лихачев Г.Н., Васильев Л.М., Редько Т.Л., Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769-1924 годы. – М.: Изд.Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1925.- 385 с.
75. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с.
76. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 700 с.
77. Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 655 с.
78. Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины. // Советский коллекционер. – 1925.- №11-12.

79. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1963.
80. Карр Э. История Советской России. – М.: Прогресс, 1990. – Т. 1-2. – С. 515.
81. Каценелебаум З.С. Денежное обращение России 1914-1924 г.г. – М-Л., 1924. – С. 67-69.
82. Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований (1769-1927) 1 часть / Под редакцией Ф.Г.Чучина./ – М.: Издание советской филателистической ассоциации при комиссии ВЦНК Фонда им. В.И.Ленина помощи беспризорным детям, 1927. – С. 3.
83. Келлер А. Паперові гроші Першої світової війни.– Берлін, 1957.– 352 с.
84. Кицитадзе В.А. Каталог денежных знаков русской революции. – Тифлис.: 5-я типография Полиграфист дели ВСНХ,1920. – 1-е изд. С. 3.
85. Кицитадзе В.А. Каталог денежных знаков русской революции. 2-е изд. – Тифлис.: Типография "Красный воин", 1924. – С. 15.
86. Клименко О.О., Грошові документи ОУН (бофони) 1939 – 1952 р.- Тернопіль 1999.- С. 185 – 187.
87. Клименко О.О., Клименко А.О. Місцеві бони Тернопільщини 1919-1920 років. // Вісник Тернопільського державного технічного університету. Науковий журнал.– 2000.- Том 5. – число 2. – С. 112-121.

88. Клименко О.О., Клименко А.О. Гроші отамана Хмари: міфи і реальність. // Вісник Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. – Тернопіль.: 2000.- Випуск 11. – С. 105-114.
89. Клепиков С.А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века. – М., 1959.- 252 с.
90. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. 1917 рік: соціально-політична альтернатива і Україна. // Маршрутами історії – К., 1990. – С. 34.
91. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1970.- Т. 34 – С. 307.
92. Летопись революции.- М.: Беднота, 1918. – №3. – 2 авг. - С. 84.
93. Лукомский В. Гербовая экспертиза. // Архивное дело. – М., 1929. – №1.
94. Малышев А.И., Таранков В.В., Смиранный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 121.
95. Мацюк О.Я. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших історичних дисциплін – К., 1968. – С. 187.
96. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Б.м., 1950. – Т. 2. – С. 6-7.
97. Мартос Б. Українська валюта 1917-1920 р.р. // Наукові записки Укр. Технічно-господар. ін-ту. – К., 1938. – С. 34-36.
98. Маслов Л. Гроші волинських міст. // Наша батьківщина. – 1939. – Ч. 7-8. – С. 172-175.

99. Модзалевський В., Нарбут Г., До питання про державний герб України. // Пам'ятки України. – 1989. – № 3.
100. Мельникова А. Твёрдые деньги. – М.: Политиздат, 1971. – С. 7, 20.
101. Мирский Д. Титулованные фальшивомонетчики. // Наука и жизнь. – 1969. – №10. – С. 53-54.
102. Михайлевский Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. – М., 1948. – Т. 1. – С. 137.
103. Михайлюк О.Г., Кічий І.В., Історія Луцька.– Львів: Світ, 1991.– 192 с.
104. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.:Либідь, 1993. – С. 151-155.
105. // Народня воля. – Число 5. – Житомир, 1917. – 12 грудня.
106. // Народня воля. – Число 20. – Житомир, 1918. – 1 березня.
107. Наукові записки Луцького педінституту. – Луцьк., 1957. – Т. 7. – С. 69-70.
108. Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919). – К., 1919. – С. 55.
109. Николаев Р. Деньги Белой Гвардии. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 3.
110. // Нова Рада. – 1918. – 10 квітня.
111. Обідний М. Графіка українських грошових знаків. // Стара Україна. – Львів, 1925. – Х1-Х11. – С. 198-200.

112. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині 1861-1939: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих. – Львів, 1970. – С. 122-123,161.
113. Панченко В. Гербівник міст України. – Київ–Нью-Йорк.: – Видавництво М.П.Коць, 1996. – С. 24.
114. Перепадя В. Валютный запас УНР: Воспоминания о будущем? // Зеркало недели. – 1996. – 23 августа.
115. // Правда. – 1918. – 2(15 января).
116. // Правда. – 1919. – 12 марта.
117. Проблеми історії: факти, думки пошуки. – К., 1988. – Вип.1. – С. 8.
118. Преображенский Е.А. Бумажные деньги. // Большая советская энциклопедия. – М.: 1927. – Т. 8. – С. 79.
119. Радянська енциклопедія історії України. – К.: 1969. – Т. 1. – С. 15.
120. Революция на Украине по мемуарах белых. под ред. Н.Н.Попова. – Ленинград.: Государственное издательство Москва, 1930. – С. 43-44.
121. Ростунов И.И. Генерал Брусилов. – М., 1964. – С. 111.
122. Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1794-1994гг.). – К.: Лісбанк, 1995 – 669 с.
123. Рябченко П.Ф., Бутко М.И. Боны Украины. – Киев.: "Логос", 1999.– 255 с.
124. Січинський В. Український національний знак і прапор. // Історичний календар “Червоної калини” на 1938 р.- Львів, 1937- С.9-

125. Сенкевич Д.А. Государственные денежные знаки РСФСР и СССР. Каталог – М., Внешторгиздат, 1988.
126. Сенкевич Д.А. Классификация бон // Советский коллекционер - № 21 – М., 1983 – С. 142 – 152.
127. Сенилов Б.В. Военные деньги второй мировой войны. – М.: – Финансы и статистика, 1991. – С. 89.
128. Сборник Указов РСФСР. – № 16. – 1919. – С. 179.
129. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М., 1985. – С. 102.
130. Собрание узаконений. 1917-1918. – №82. – статья 864.
131. Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – С. 98.
132. Соколов В.М., Иванов М.Л. (сост.) Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР в 1914-1925 гг. – Ростов н/Д. – Изд. Северо-Кавказского отд. Всероссийского общества коллекционеров и представителя СФА на Сев. Кавказе Ю.Б.Хельмера.1927. – // Советский филателист. – 1927. – №9.
133. Соколов В.М. Полный каталог бон, выпущенных на территории СССР в 1914 –1935 гг. – Ростов н/Д., 1938. – 574 с.
134. Спасский И. Русская монетная система. – Ленинград, 1970, – С. 238.
135. Степанов И. Власть и право. // Наука и жизнь. – 1988. – №7. – С. 16-20.
136. Твердохлебов В.Н. Новейшая русская литература о бумажных деньгах. – Одесса, 1921. – С. 34.

137. Терлецький Ю. Герби міста Рівного. // Третя науково-геральдична конференція. Тези доповідей. – Львів, 1993.
138. Терлецький Ю. Герби губернських міст Волині. // Знак. – Ч. 7. – 1994.
139. Тимчасові гроші. // Надія України. – 13 травня. – 1919.
140. Трембіцький В. Гроші на Волині 1917-1920. // Літопис Волині. – Вінніпег. – 1971-1972. – № 10-11. – С. 56-65.
141. Труды Центрального статистического управления: Статистический сборник за 1913-1917 г.г. – М., 1922. – Вып.1. – Т. 7. – С. 122.
142. Тхоржевский Р.Й. Бонистика. // ВИ. – 1985. – № 6.
143. Тхоржевский Р.Й. Бумажные денежные знаки, боны как источник по истории Украинской ССР периодов гражданской войны и восстановления народного хозяйства 1918-1925 гг. Автореф. Дис..канд. ист. наук. – К., 1975. –35 с.
144. Тхоржевський Р. Національні паперові гроші України. – Донецьк, 1992. –55 с.
145. Тхоржевський Р.Й. Методика комплексного изучения бумажных денежных знаков, бон. // Вісник Київського університету. Серія "Історія". – К. – 1975. – №17.
146. Тхоржевський Р.Й. Отечественная бонистика. – К., 1988. – С. 10.
147. Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України 1917-1920 р.р. – К., 1991. – С. 81-83, 85-86.

148. Тхоржевський Р.Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917-1925 р.р.): Автореф. дис...д-ра іст. наук. – К., 1995 – 32 с.
149. Тхоржевский Р.Й. Методическое пособие по изучению бумажных денег как историко-экономический источник по курсу "Денежное обращение и кредит СССР, (Для финансово кредитных факультетов). ". – Тернополь.: 1982. –68 с.
150. Тхоржевский Р.Й. Бумажные деньги, обращавшиеся на Украине в XX веке (Общеобязательные эмиссии). – Тернополь.: – 1991. – Т. 1.
151. Тхоржевський Р.Й. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині ХХ ст. – Тернопіль.: – Підручники і посібники, 2000. – С. 24-25.
152. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:– К.: – 1996. – Т. 1. С. 164-168.
153. Узденников В.В. Монеты России 1700-1917. – М.: Финансы и статистика, 1986. – С. 430.
154. Центральний Державний архів вищих органів влади України /далі ЦДАВО України. Фонд 1064, опис 5, опис 7, аркуш 28.
155. ЦДАВО України. Фонд 1064, опис 1 спр. 15, аркуш 44-45.
156. ЦДАВО України. Фонд 1064, опис 1, спр. 32, аркуш 42.
157. ЦДАВО України. Фонд 1064, опис 1, спр. 35, аркуш 13.
158. ЦДАВО України. Фонд 1509, опис 5, спр. 6, 7, 8, 24, аркуш 28, 34, 70, 295-296.
159. ЦДАВО. України. Фонд 2199, опис 1, спр. 26, аркуш 45.

160. ЦДАВО України. Фонд 2199, опис 1, спр. 26, 30, аркуш 6, 65-66.
161. ЦДАВО України. Фонд 2199, опис 1, спр. 33, аркуш 5.
162. ЦДАВО України. Фонд 2592, опис 1, спр.2, аркуш 48.
163. Центральний Державний архів Житомирської області УРСР /далі ЦДАЖО/. Фонд 1216, опис 1, справа 95, аркуш 110.
164. ЦДАЖО. Фонд 21990, опис 2, справа 2, аркуш 386.
165. ЦДАЖО. Фонд 2274, опис 1, справа 24, аркуш 71-72.
166. ЦДАЖО. Фонд Р-28, опис 5, справа 1, аркуш 1.
167. Центральний Державний Архів Громадських об'єднань. /далі ЦДАГО/. Фонд 1738, опис 1, справа 80, аркуш 70.
168. ЦДАГО. Фонд 804, опис 1, справа 15, аркуш 3.
169. Чотири універсали. – Львів: 1990. – С. 10.
170. Шишкин А.П. Марки военных собраний частей русской армии. // Миниатюра. –1993. – Выпуск 1. – Апрель. – С. 15.
171. Щелоков Л.А. Монеты СССР.–М.: Финансы и статистика, 1989.– 254 с.
172. Юровский Л. Денежная политика Советской власти (1917-1922). – М., – 1928.
173. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – 1996. – С.141.
174. // Allgemeine Zeitung, 3 august 1915.
175. Dublanski A. Wolynskie pieniadze papierowe. // “Znicz” 1935.10 Str.147
176. Frankfurter Zeitung. – 1918. – 19 juni.

177. Jablanski T. Katalog papierowych pieniędzy polskich, używanych na ziemiach Polskich 1794-1965, Warszawa, 1967.
178. Kardakoff N. Katalog der Geldscheine von Russland und der Baltische Staaten (1769-1950), Berlin, 1950, s.73-87.
179. Kalkowski T.- Tysiąc lat monety polskiej. Krakow, 1981.
180. Koppatz Jürgen. Geldscheine des Deutschen Reiches. VEB Verlag für Verkehrswesen, Berlin, 1983.
181. Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów Polskich 1916-1966. Warszawa, 1967. Agencja Wydawnicza «Ruch»
182. Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów Polskich 1974-1976. Warszawa, 1977.
183. Kowalski Marian. Vademecum kolekcjonera monet i banknotów polskich. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1980.
184. Pick A. Papiergeld. München, 1967.
185. Sten G.I. Banknotes of the world 1368-1966. New York, 1967.
186. Wolyn. 1934. 27 maja.